

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Centrum judaistických studií Kurta a Urshuly Schubertových

Židé z Podkarpatské Rusi v poválečném Československu
Jews from Carpathian Ruthenia in postwar Czechoslovakia

Diplomová práce

Bc. Ojuncacral Sidonová

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Marie Crhová, Ph.D., M.A.

Studijní program: Judaistika: Dějiny a kultura Židů

Olomouc 2020

Poděkování

Velice děkuji Mgr. Marii Crhové, Ph.D., M.A. za vedení práce a za její cenné rady. Děkuji také všem, co mi poskytli informace a odpovědi na mé dotazy.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu.

V Olomouci dne

Obsah

Úvod.....	4
Prameny a literatura	6
1. Židé na Podkarpatské Rusi.....	12
1.1. Užhorod	13
1.2. Život na Podkarpatské Rusi	16
1.3. Chasidismus na Podkarpatské Rusi	20
1.4. Uprchlíci za první světové války	23
1.5. Kulturní střetnutí.....	32
1.6. Druhá světová válka	36
2. Optanti Podkarpatské Rusi.....	39
2.2. Případ Ejsika Weisse	43
2.3. Pronásledování Židů během komunistického režimu.....	45
2.4. Nebezpečí sionismu	47
3. Poválečné židovské obce	51
3.2. Rabín Emil Davidovič (1912-1986)	53
3.3. Rabín Bernard Farkaš (1902-1991)	55
3.4. Liberecký duchovní Jindřich Weitzen.....	58
3.5. Rodina Adlerova v Ústí nad Labem	61
3.6. Teplický duchovní Chaim Klein.....	65
3.6. Olomoucký duchovní Zigmund Deutsch (1931-2010).....	68
4. Pražská židovská obec	71
4.2. Jeruzalémská synagoga.....	74
4.2.1. Alexander Singer (1912-2007).....	75
4.2.2. Ladislav Blum (1911-1994)	77
4.3. Staronová synagoga	78
4.3.1. Mikuláš Roth (1908-2000)	83
4.3.2. Jakub Grünberger (1922-2002)	84
4.3.3. Desider Salomon (1918-2006)	87
4.3.4. Ludvík Štark (1916-1986).....	88
4.3.5. Viktor Feurlicht (1918-2003).....	91
6. Literatura.....	98

Úvod

Je poměrně dobře známo, jak silně zapůsobila skupina židovských herců z Haliče na Franze Kafku. Stejně intenzivně prožíval vídeňský Joseph Roth setkání s kulturou Židů v Podkarpatské Rusi. Pro české a slovenské čtenáře znamenala v šedesátých letech první a na dlouhou dobu jediné setkání s chasidským židovstvím četba Devíti bran Jiřího Langera. Jen málokdo si ale uvědomil, že ve skrytu židovských modliteben v Čechách a na Moravě je slyšet jidiš a scházejí se tu k bohoslužbám podkarpatští Židé, které po odtržení Podkarpatské Rusi od Československa zavál osud do Prahy, Liberce, Ústí nad Labem, Teplic a Karlových Varů. Tím méně si za komunistického režimu kdo uvědomoval strasti i velikost jejich přínosu pro další, jimi samými neočekávaný vývoj zdecimovaných česko-židovských komunit po roce 1989.

Tato práce se zabývá otázkou, do jaké míry odpovídalo skutečnosti, že Židé z Podkarpatské Rusi¹ pomáhali obnovovat náboženský život v Českých zemích po roce 1945 a významným způsobem tak ovlivnili charakter židovských náboženských obcí v českých zemích. Podkarpatští Židé přinesli s sebou hlubší vztah k náboženství díky znalostem z náboženských škol, které tu pak předávali dále místním. Židé z Podkarpatské Rusi, kteří se po válce rozhodli optovat do Československa, se ale potýkali se závažnými problémy jednak se státními orgány, ale také s naprostým nepochopením od místních občanů, ale i zdejších Židů samotných. Přestože většina zanedlouho emigrovala, ti, co zůstali, se v mezích možností začlenili do společnosti, a co více, stali se hybnými silami při rozvoji života židovských obcí, a to navzdory tomu, že stát byl protináboženský a antisemitský zároveň.

Mým cílem bylo poukázat na to, jak vcelku nenápadně ovlivňovali vývoj židovské náboženské kultury v Čechách, a sledovat jeho průběh. V této práci tvoří osu konkrétní životy těch karpatských Židů, které dějiny zavály do poválečného Československa, které bylo před válkou jejich vlastí.

Přestože se práce zaměřuje na období po válce, kdy se podkarpatští Židé ocitli v naprosto odlišném prostředí od svého původního, bylo nutné se ohlédnout i do jejich historie na Podkarpatské Rusi, a proto se jí věnuje první kapitola. Je v ní stručně nastíněná historie Židů na Podkarpatské Rusi, která až do roku 1918/1919 patřila Uhrám. Přítomnost Židů v této oblasti

¹ Tato práce se drží názvu Podkarpatská Rus. Název Podkarpatská Rus byl používán v letech první Československé republiky (do té doby Uherská Rus) a v povědomí jejího obyvatelstva přetrvával i během druhé světové války, ačkoliv těsně před začátkem druhé světové války se změnil název i teritoriální a státoprávní uspořádání. Současný název Zakarpatská Ukrajina je uveden v této práci jen pokud jde o odpovídající období.

se datuje minimálně od 16. století, ačkoliv jejich počet byl až do druhé poloviny 18. století velmi malý, což se jeví oproti starobylé historii Židů v Čechách a na Moravě jako historie krátká.

Mezi další aspekty, kterými se zabývá tato kapitola, je vliv chasidismu v této oblasti, který sem přišel s židovskými emigranty z Haliče. Na chasidismus, který se v Čechách a na Moravě s jednou výjimkou nikdy neujal, se zde nahlíželo jako na cizorodý prvek s negativními konotacemi. Stručně se mu věnuje se podkapitola *Chasidismus na Podkarpatské Rusi*. S tím souvisí další část první kapitoly, která upozorňuje, že židovstvo v západní oblasti Podkarpatské Rusi a zejména jeho centrum *Užhorod* si zachovalo maďarský ráz, ovlivněný sousedícím územím dnešního Slovenska. Co však všechny podkarpatoruské Židy spojovalo, je jejich základní vzdělání v chederu, jemuž se věnuje v kapitole *Život na Podkarpatské Rusi*.

V nově vzniklém Československu bylo asi 350 tisíc Židů a ty lze velice zjednodušeně rozdělit do tří nesourodých skupin, na Židy z Čech², Slovenska³ a Podkarpatské Rusi, které nebyly jednotné ani uvnitř. Na to, jak setkání těchto svébytných kultur probíhalo, je možné poukázat na několika příkladech, jimž je věnována další podkapitola nazvaná *Kulturní střetnutí*. Protože Československá republika „zdedila“ své Židy po Rakousko-Uhersku, zabývá se tímto kulturním střetnutím již v minulosti. Je poměrně známo, jak na Kafku zapůsobila skupinka haličských herců, ale je třeba se podívat na celkovou situaci, kdy se poprvé setkali západní Židé v Čechách a na Moravě s kulturou východoevropských Židů. Toto setkání probíhající během uprchlické vlny z Haliče a Bukoviny je osvětleno v podkapitole *Uprchlíci za první světové války*. První kapitolu uzavírá nejsmutnější období dějin podkarpatoruských Židů *Druhá světová válka*.

Válka byla naprostou katastrofou pro všechny Židy a smazala téměř vše, co do té doby platilo. Hrstka těch co přežili, měla před sebou neočekávané další překážky. Čechy se stávají tranzitní stanicí pro Židy vracející se z koncentračních táborů, z různých míst, kde se museli ukrývat, z emigrace a také ze zahraničních armád. Odtud mizí dále na západ až do USA nebo do nově se formujícího státu Izrael. Zvláštní skupinou mezi těmito přeživšími jsou tzv. optanti z Podkarpatské Rusi, na toto téma již existuje několik prací, ze kterých vychází druhá kapitola.

² O Židech v Čechách a na Moravě se nedá mluvit jako o jednotné skupině. Národní identita Židů v českých zemích pak byla velmi komplexní a v mnoha případech se během života několikrát proměnila. Viz ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918 až 1938*. 2., přeprac. vyd. Praha: Paseka, 2013.

³ S rozdělením na ortodoxní, neologické a status quo si ani zde nevystačíme. Židé na Slovensku ještě lze rozdělit na západní (s vlivem Židů z Moravy) a východní (s vlivem Židů z Haliče), ale i tak je situace komplexnější. Podrobněji viz. JELINEK, Yeshayahu Andrej. *Dávidova hvězda pod Tatrami: Židia na Slovensku v 20. storočí*. 2009, Vydavateľstvo Jána Mlynárika.

Jedná se o velice specifický problém, na kterém se mimo jiné ukazuje bezohledné zacházení ze strany státních úřadů. To co dohnalo Ejsika Weisse k sebevraždě, byl jednak antisemitismus, ale i naprosté znevažování zásluh Židů v bojích československých jednotek na východní a západní frontě. V neposlední řadě jsou to však i obecná obvinění, že si nárokují navrácení majetků či občanství zcela bezprávně. Na nástin *Pronásledování Židů během komunistického režimu* navazuje podkapitola *Nebezpečí sionismu*, kde i v komunistickém Československu zásluhou překladatele Jakuba Markoviče vychází jedinečná sbírka největších jidiš spisovatelů „Rozinky a mandle“, byť v období jistého uvolnění, ale pod stálou hrozbou udání či obžalobě ze sionistického spiknutí.

O to cennější je iniciativa podkarpatských Židů při obnově staronových židovských obcí zejména v pohraničí a velkou měrou i v Praze. V dalších kapitolách jsou vyličený osudy nejen duchovních, kteří dali základ náboženskému životu. V konkrétních příbězích Židů pocházejících z Podkarpatské Rusi se objevují podobné osudy, a přesto je každý zároveň specifický a odlišný. Práce sledovala společné prvky v těchto osudech. Jsou jimi zejména tradiční vzdělání, důraz na rodinný život a smysl pro komunitu a s ní související organizaci setkání při bohoslužbách a oslav svátků a předávání základních znalostí kanonických knih judaismu - Tóry, Mišny, Talmudu - ale také umění modlitby a zpěvu.

Prameny a literatura

Obecnějších prací věnujících se historii Podkarpatské Rusi je mnoho, jen v bibliografii knihy profesora na kanadské univerzitě Paula Roberta Magosciho *The Shaping of a National Identity. Subkarpatian Rus 1848-1948* je uvedeno téměř tisíc titulů na toto téma.⁴ Magosci je autorem i encyklopedických hesel na YIVU či v *Ecyklopedii Rusínské historie a kultury*. O historii Podkarpatské Rusi v souvislosti s dějinami Československa zmíním dvě publikace, ze kterých tato práce čerpá *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946* od Petera Švorce⁵ a *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946* od autorů Jana Rychlíka a Magdaleny Rychlíkové⁶. Dějinami Židů na Podkarpatské Rusi se zabýval izraelský historik Yeshayahu

⁴ MAGOSCI, Paul Robert. *The Shaping of a National Identity. Subkarpatian Rus 1848-1948*. Harvard University Press, Cambridge, 1978.

⁵ ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Ze slovenštiny přeložil: OTTOMANSKÝ, Miroslav. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

⁶ RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Praha: Vyšehrad, 2016.

Andrej Jelínek v *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus and Muchachevo 1848-1948*,⁷ který je také autorem několika hesel na YIVU, použitých v této práci.

Jak bylo výše naznačeno, realie, osobnosti a hnutí v první kapitole o historii na Podkarpatské Rusi pochází z *Encyclopaedia Judaica* nebo z *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, kde jsou jednotlivá hesla zpracována erudovanými odborníky. Informace o židovských spolcích, které působily i na Podkarpatské Rusi, lze najít v publikaci Jiřího Křest'ana, Alexandry Blodigové a Jaroslava Bubeníka *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918–1948*.⁸ Pro získání základních informací o židovských obcích v Čechách a na Moravě bylo nahlédnuto do *Historie Židů v Čechách a na Moravě* od Tomáše Pěkného⁹, pro slovenské realie pak do *Dějiny Židů na Slovensku* od Jána Mlynárika¹⁰ a do Jelínkovy knihy *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku ve 20. storočí*.¹¹

K poválečným dějinám v Československu lze najít již mnoho prací. K nejstarším patří dílo *The Jews of Czechoslovakia*¹², jež redigoval Avigdor Dagan (Viíktor Fischl), v němž se nachází studie Kurta Wehleho, která pojednává o poválečné situaci v Čechách a na Moravě v letech 1945 až 1948. Také cituji z knihy o historii československo-izraelských vztahů od bývalého izraelského velvyslance v České republice Mosheho Yegara, která mimo jiné obsahuje rozsáhlý zdroj pramenů a literatury.¹³ Článek novináře a pamětníka Petra Broda uveřejněného ve sborníku *Židé v novodobých dějinách* stručně a jasně osvětluje poválečnou situaci.¹⁴ O situaci po válce pojednává také stať *Židovská očekávání a zklamání po roce 1945* od Heleny Krejčové.¹⁵ Nejvíce mne však zaujala nejen svým rozsahem práce *Židé v Českých zemích po šoa: Identita poraněné paměti* od Blanky Soukupové, jež také uvádí obširný poznámkový aparát.¹⁶ Ve své diplomové práci se rozsáhle dějinami poválečné židovské komunity věnovala

⁷ JELÍNEK, Yeshayahu Andrej. *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus and Muchachevo 1848-1948*. Columbia University Press, New York 2007.

⁸ BLODIGOVÁ, Alexandra. KŘEŠŤAN, Jiří. BUBENÍK, Jaroslav. *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918-1948*, Tereziánské studie a dokumenty. Praha 2001

⁹ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha 1993

¹⁰ MLYNÁRIK, Ján. *Dějiny Židů na Slovensku*. Praha 2005

¹¹ JELINEK, Yeshayahu A. *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku ve 20. storočí*. Vydavateľstvo Jána Mlynarika. Praha 2009.

¹² WEHLE, Kurt. *The Jews in Bohemia and Moravia 1945-48*. In: DAGAN, Avigdor. *The Jews of Czechoslovakia*. Philadelphia – New York 1984, III. Volume, s. 499–530.

¹³ YEGAR, Moshe. *Československo, sionismus, Izrael: historie vzájemných vztahů*. Praha 1997.

¹⁴ BROD, Petr. *Židé v poválečném Československu*, in: *Židé v novodobých dějinách*, Praha 1997, s. 147-162.

¹⁵ KREJČOVÁ, Helena, *Židovská očekávání a zklamání po roce 1945*, in: *Češi a Němci: Ztracené dějiny?* Praha 1997.

¹⁶ SOUKUPOVÁ, Blanka. *Židé v Českých zemích po šoa: Identita poraněné paměti = Jews in the Czech lands after the Shoah: the identity of the wounded memory*. Bratislava: Marenčin PT, 2016.

Monika Hanková¹⁷, v disertační práci Petr Sedlák¹⁸. Velmi mne také zaujala rigorózní práce *Židovské instituce a statní správa v letech 1945 – 1956* Michaely Munkové.¹⁹ K pochopení fungování československých repatriačních orgánů a zahraničních židovských institucí, které pomáhaly Židům s návratem do společnosti mi pomohla práce od Radany Rutové, která pracuje v Oddělení historie šoa v Židovském muzeu v Praze.²⁰ Zdrojem vzácných informací se pro téma Podkarpatských Židů v poválečném Československu stala čtvrtá kapitola, která osvětluje opční řízení. Nejnověji (2018) se tematikou židovských optantů z Podkarpatské Rusi zabývala především v páté kapitole své disertační práci Magdalena Sedlická.²¹

Metoda

Tato magisterská práce s názvem *Židé z Podkarpatské Rusi v poválečném Československu* vychází velkou měrou kromě výše zmíněné literatury také z rozhovorů, které byly za pomoci metody orální historie vedeny s narátory.²² Pojítkem těchto narátorů jsou jejich vzpomínky na Židy z Podkarpatské Rusi v Československu, s nimiž se dobře znali, nebo se s nimi setkávali. První vlastní rozhovor jsem uskutečnila v prosinci 2018 s Jiřím Daníčkem²³ a vypracovala ho v rámci semináře *Orální historie*²⁴, kde jsem se seznámila s metodou orální historie.²⁵ Po analýze rozhovoru jsem relevantní části výsledku zaznamenala v této práci. Několikrát jsem se setkala s pamětnicí Malvínou Hoffmanovou, se kterou jsem si následně elektronicky korespondovala, a ta mi sdělila, že se ráda zúčastní interview, ale upozornila mne také, že už s ní udělala rozhovor Kateřina Čapková, a že je velice zdařile zpracován v rámci projektu *Naši*

¹⁷ HANKOVÁ, Monika, *Kapitoly z poválečných dějin židovské komunity v Čechách a na Moravě (1945-1956)*, Diplomová práce, FF UK, Praha 2006.

¹⁸ SEDLÁK, Petr. *Postoj a přístup k Židům v českých zemích po druhé světové válce*, Disertační práce, FF MU, Brno 2008.

¹⁹ MUNKOVÁ, Michaela. *Židovské instituce a statní správa v letech 1945 – 1956*, Rigorózní práce, FF UK, Katedra pomocných věd historických a archivního studia. Praha 2008.

²⁰ RUTOVÁ, Radana. *Židé v poválečném Československu*. Diplomová práce. FF UK, Ústav českých dějin. Praha 2011

²¹ SEDLICKÁ, Magdalena. *Není přítel jako přítel. Židé v národním státě Čechů a Slováků, 1945–1948*. Disertační práce. Ústav českých dějin. Praha 2018.

²² Viz návod *Orální historie Interview Guidelines* vydaný v United States Holocaust Memorial Museum ve Washingtonu. Dostupné on-line: <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20121003-oral-history-interview-guide.pdf>

²³ Jiří Daníček je současný místopředseda Federace židovských obcí, a jeho bývalý předseda. Také zastával funkci předsedy Židovské obce v Praze. Narodil 22. října 1948 v Liberci. Také působí jako redaktor Věstníku FŽO Roš chodeš a ředitel nakladatelství Sefer.

²⁴ Seminář Orální historie jsem absolvovala v zimním semestru v akademickém roce 2018/2019 pod vedením Mgr. Evy Kalousové.

²⁵ Viz VANĚK, Miroslav. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004. 175 s. Hlasy minulosti, sv. 1. ISBN 80-7285-045-8.

nebo cizí? V takovém případě jsem se rozhodla použít již zaznamenané výsledky. Některé citované vzpomínky dle mého názoru jsou tak vypovídající, že se mi zdálo, že nepotřebují větší komentář. Tuto publikaci zde zmiňuji také proto, že z ní v práci hodně čerpám. Vznikla v rámci vzdělávacího projektu, který vytvořil výukové materiály o dějinách Židů v českých zemích ve 20. století. Publikace projektu *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století* přináší řadu nových pohledů, informací a podnětů pro výuku o moderních židovských a českých dějinách. Samotné materiály však nejsou prodejné, leč je možné získat je přímo v Židovském muzeu a jsou dostupné on-line.²⁶

Podobně jsem se několikrát setkala s pamětníkem Harrym Farkašem, synem rabína Bernarda Farkaše, který už uskutečnil rozhovor s pracovníky Paměti národa, v jehož archívu se nachází několik dalších tematických vzpomínek v rozhovorech s pamětníky, ze kterých čerpá tato práce. Ing. Harry Farkaš mě upozornil na několik pramenů, týkajících se tématu podkarpatských Židů a rovněž mě odkázal na jeho vzácný archiv fotek, který svěřil do rukou dokumentaristy Martina Šmoka, který je autorem výstavy *Zmařené naděje, Poválečné Československo jako křižovatka židovských osudů*,²⁷ jež proběhla v období od února do srpna 2015 v Galerii Roberta Guttmanna v Židovském muzeu v Praze. Výstava se zabývala poválečnými československými dějinami v období od roku 1945 do roku 1953, kde byly uvedeny příběhy Židů, kteří se po druhé světové válce vrátili z koncentračních táborů, ale také židovských uprchlíků ze Sovětského svazu, Polska, Maďarska nebo Podkarpatské Rusi, kteří se buď v Československu usadili nebo přes jeho území utíkali do Palestiny a později do Izraele.

²⁶ FRANKL, Michal a kolektiv autorů. *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*, sv. 1, Velké a malé dějiny. Vyd. 1. Praha: Židovské muzeum v Praze – Institut Tereziánské iniciativy, 2013. 416 s. [Ve společné kartonové krabici (34 x 30 x 11 cm); Terminologický slovník] ISBN:978-80-87366-28-8 (pořadač + 3 brož. v krabici) Dostupné z: <http://www.nasinebocizi.cz/publikace/>

²⁷ Tematicky navázala na předchozí výstavu *Orient v Čechách? Židovští uprchlíci za první světové války*, která probíhala od 28. 08. 2014 do 01. 02. 2015 v ŽMP. Autoři Michal FRANKL, Jan WITTENBERG a Wolfgang SCHELLENBACHER si kladli otázku, zda a jak v té době rozšířené rozdělování lidí podle etnika ovlivňovalo přístup k uprchlíkům, nakolik se do reakcí na židovské uprchlíky promítaly předsudky a proč se po konci války a vzniku nezávislého Československa právě židovští uprchlíci stali terčem nevybíravých antisemitských kampaní. Fotografie zachycují nejen život uprchlíků, jejich ubytování či uprchlické tábory, ale vypovídají také o fascinaci odlišností „východních Židů“, jejichž oděv, pobožnost a nezvyklý jazyk vyvolávaly značnou pozornost. Vyrovnávání se s odlišností a předsudky vůči židovským uprchlíkům ilustrovaly namířené úryvky z dobových kronik a tisku. Reakce na pobyt židovských uprchlíků dokreslily také příklady ze sbírky vizuálního umění Židovského muzea v Praze. Z fyzických stop pobytu uprchlíků za doby první světové války dnes již většinou zůstávají pouze náhrobky na židovských hřbitovech. Jeden z nich, unikátní dřevěný náhrobek zapůjčený z Horažďovic, byl na výstavě k vidění.

Expozice sledovala osudy židovských utečenců v Čechách a na Moravě v širším kontextu uprchlíků a uprchlické politiky v celé habsburské monarchii. Přibližovala nejen bezprostřední osudy uprchlíků, ale také reakce společnosti. Autoři si kladou otázku, zda a jak v té době rozšířené rozdělování lidí podle etnika ovlivňovalo přístup k uprchlíkům, nakolik se do reakcí na židovské uprchlíky promítaly předsudky a proč se po konci války a vzniku nezávislého Československa právě židovští uprchlíci stali terčem nevybíravých antisemitských kampaní.

Na přiběžích těchto lidí výstava demonstrovala setrvačnost předsudků, konstruktů nepřítele, představ o tom, jak vypadá židovský uprchlík a novou protižidovskou propagandu. Vystaveny byly různé dobové dokumenty, fotografie a sestřih filmových vzpomínek pamětníků, které jsou spojené s prožitkem návratu či migrace přes poválečné Československo. Některé materiály, sesbírané pro tuto výstavu, mi laskavě poskytl Martin Šmok, který je pracovníkem v celosvětovém orálně historickém projektu Stevena Spielberga *Shoah Foundation*²⁸ a také souvisejícího centra Malach.²⁹ Další výstava, ze které jsem čerpala a jejímž autorem je rovněž Martin Šmok, je stálou výstavou v Jeruzalémské synagoze v Praze s názvem *Židovská obec v Praze od roku 1945 po dnešek*. Zachycuje za pomoci unikátních fotografií a dokumentů klíčové okamžiky moderní historie pražské židovské obce. Na jednom z panelů je odkaz na Veroniku Seidlovou, která se zasadila o vydání CD pražského kantora Ladislava Bluma, kde také uvedla jeho biografii, na kterou odkazují v podkapitole o kantorech v Jeruzalémské synagoze. Ve své diplomové práci „*Kdo zpívá židovsky? – aneb Hlas jako prostředek performance židovských identit v pražských synagogách a modlitebnách*“ inspirovala výzkumem Jeffreyho A. Summita, který vedl terénní výzkum o vztahu hudby a identity v bohoslužbě židovských komunit v 90. letech v Bostonu. Pro tuto práci byly relevantní informace o Alexandru Singerovi, který byl kantorem v Jeruzalémské synagoze před Ladislavem Blumem.

Biografie Mikuláše Rotha je složena z rozhovorů manželů Mikuláše a Hany Rothových, které jsem získala ze sbírky *Rozhovory s pamětníky šoa* v archivu *Oddělení pro dějiny šoa Židovského Muzea* v Praze, které vedly Anna Lorencová a Anna Hyndráková a vznikly v rámci rozsáhlého orálně-historického projektu. Z tohoto archívu je i rozhovor Desidera Salomona, který byl zároveň otištěn v publikaci *Židé v Gulagu*. V Archivu Židovského muzea v Praze se nachází také několik fondů poválečných židovských náboženských obcí. Zajímala jsem se zejména o *ŽNO Olomouc po roce 1945*, *ŽNO Ostrava po roce 1945*, *ŽNO Plzeň po roce 1945*, *ŽNO po roce 1945*, *ŽNO Ústí nad Labem po roce 1945*, *Rada židovských náboženských obcí (1946-1990)*. Ale v těchto sbírkách jsou spíše dokumenty úředního charakteru, které jsou určeny členům, aby informovaly o tom, jak postupovat při úředních žádostech, tedy se mi nejevily až tak relevantní. Některé obce buď archiválie už nemají, Praha a Brno mají vlastní archivy, kde archivní materiál je tam spíše od 60. let a dál. Vlastní archiv má Židovská obec

²⁸ *Institut Shoah Foundation* byl v roce 1994. Sbírá výpovědi osob, které přežily šoa nebo které mohou podat o holokaustu významné svědectví. Institut vytvořil archiv, který obsahuje 52 000 filmových svědectví zaznamenaných v 56 zemích a 32 jazycích.

Teplice, který jsem navštívila, ale v této práci čerpám jen ze *Zápisů výborových schůzí (1950 – 1952)*. Z jejich kartotéky bylo patrné, že mezi členy bylo mnoho optantů z Podkarpatské Rusi. Teplickou židovskou obec výborně zpracoval Jaroslav Kadlec ve své bakalářské práci, kde využil všechny materiály Židovské obce v Teplicích, pocházející z poválečného období, takže pro potřeby této práce bylo jednodušší vycházet z výsledků jeho badatelské činnosti.³⁰

³⁰ KADLEC, Jaroslav. *Poválečné dějiny ŽNO v Teplicích*. Bakalářská práce (Filozofická fakulta MU). Brno 2007.

1. Židé na Podkarpatské Rusi

Od 11. století až do první světové války byla Podkarpatská Rus na několik staletí součástí Uherského království. Za Rakouska-Uherska se skládala z Užské župy (se sídlem v Užhorodu), Berežské župy (Berehovo), Marmarošské župy (Marmarošská Sighet'), Ugočské župy (Sevljuš), a okrajové části Szatmárské župy (Satu Mare), z níž do Podkarpatské Rusi náležela pouze obec Velika Palad'.³¹ Pokud bychom tuto oblast hledali na dnešní mapě, našli bychom území na Ukrajině, hraničící se Slovenskem, Polskem, Rumunskem a Maďarskem. Přírozené hranice na severu a východu tvoří Karpaty. Jednalo se o jeden z regionů střední Evropy s nejhustším židovským osídlením. Území bylo etnicky rozmanité, žili tu Rusíni, Maďaři, Rumuni, Slováci a Židé. Přítomnost Židů v této oblasti se datuje minimálně od 16. století, ačkoliv jejich počet byl až do druhé poloviny 18. století velmi malý. V tu dobu začal proudit větší počet Židů z polsko-litevské unie do severovýchodní části Uherského království na sever od Karpat. Prchali před pogromy, ke kterým došlo v souvislosti s povstáním rolníků a kozáků na Ukrajině a kvůli nestabilitě vyvolané dělením Polska na tři části. Zatímco v roce 1785 žilo na rusínských územích Maďarska 2000 Židů, v roce 1850 jejich počet vzrostl přibližně na 40 000 a v roce 1880 na více než 80 000.³² Židé, kteří se usadili na Podkarpatské Rusi byli *Aškenazim* a mluvili jazykem jidiš, ale často doma i na veřejnosti dávali přednost maďarštině. Kromě jidiš a maďarštiny se snadno dorozumívali i rusínsky.³³ Převážná většina vyznávala tradiční (rabínský) judaismus běžný v Uhersku, což bylo nejpatrněji vidět v západní části země, jejímž centrum byl Užhorod. Zdejší Židovstvo bylo pod vlivem přešpurské ješivy Chatama Sofera, která udávala směr uherské ortodoxii. Poté co roku 1872 došlo v uherském Židovstvu k historickému rozkolu a rozpadlo se ve tři směry, reformní, ortodoxní a status quo.

Sociální postavení podkarpatských Židů bylo v Uhrách, ale i později v Československu, podobné postavení ostatních obyvatel, mezi kterými žili, nutno říci, že v souladu s nimi. Značná část žila na venkově, kde obdělávali půdu jako drobní zemědělci. Věnovali se pěstování ovoce, výrobě medu, chovu ovcí anebo pracovali jako dřevorubci a voráři.³⁴ V devadesátých letech 19. století přišla do Podkarpatské Rusi, kde nikdy nedošlo k pogromům,

³¹ RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946. Praha: Vyšehrad, 2016. s.25

³² Tyto počty korespondují s počty uvedenými v *The Carpathian Diaspora* od Y. Jelínka. V roce 1857 tam bylo napočítáno 45 217 Židů a v roce 1910 už dvojnásobek, 87 381 osob.

³³ ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Ze slovenštiny přeložil: OTTOMANSKÝ, Miroslav. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007, s.159, ISBN:978-80-7106-754-2.

³⁴ MAGOCSI, Paul Robert. *Židé na Podkarpatsku. Stručný přehled*. Užhorod. Nakladatelství Padjaka. 2005. s.2-3.

nová vlna židovských emigrantů, kteří prchali před pogromy v Rusku a přidali se k Židům z Haliče. Tehdy se zde také více rozšířil chasidismus. V souvislosti s první světovou válkou přišla pak následující vlna emigrantů z Haliče. Ti se pustili do zakládání hostinců, krčem a vesnických obchodů a půjčování peněz.³⁵ Část těchto imigrantů z Haliče (v jidiš nazývaných *Galicijaner*) se stěhovala dál do Budapešti a do Vídně. Židovské obyvatelstvo na Podkarpatské Rusi bylo rozloženo relativně rovnoměrně. Největší koncentraci však vykazovalo ve městech Mukačevo a v Užhorodu. Užhorod, který byl západním centrem, byl úzce spjat s územím dnešního Slovenska, zatímco Mukačevo, které nebylo vzdálené, bylo pod silným vlivem chasidismu a žilo zde nejvíce Židů.

1.1. Užhorod

Užhorod (Ungvár) byl západním centrem Podkarpatské Rusi, kam docházeli Židé z okolních měst a vesnic. Město tak mělo značný vliv i na ráz okolních židovských obcí ve východním Slovensku. Není zcela jasné, kdy přesně se Židé v Užhorodu usadili. Zatímco někteří tvrdí, že první židovské osídlení bylo již z 15. století po příchodu španělských emigrantů, jiní naopak tvrdí, že k první vlně židovského osídlení došlo až v důsledku Chmelnického povstání z let 1648–1649.³⁶ Na konci 18. a počátku 19. století došlo k velkému nárůstu Židů v Užhorodu a z tohoto období je již doložen vznik náboženské židovské obce. Zřejmě i v důsledku familiantských zákonů přichází do Uher (uherského Oberlandu, dnes západního Slovenska) velké počty Židů z Moravy, a v Užhorodu začíná obec vzkvétat právě v této době.

Působili zde význační rabíni, kteří byli studenty bratislavské ješivy rabína **Chatama Sofera**³⁷ nebo jejich duchovními pokračovateli, neboť od 19. století byla slovenská ortodoxie vlajkovou lodí uherského zbožného Židovstva s bratislavskou ješivou v čele.³⁸ V tomto období byla i v Užhorodu založena ješiva, první na Podkarpatské Rusi. Mezi nejznámější rabíny užhorodské

³⁵ ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*, s.157.

³⁶ JELINEK, Yeshahayu A. *The Carpathian Diaspora*.

³⁷ Moše Schreiber (1792-1839), jméno Chatam je zkratkou Chidušej Tora Moše. Sofer je hebrejské příjmení převzaté z německého Schreiber a znamená totéž co Písař. Rabín Flesh mu dává přívlastek „nejzářivější hvězda v dějinách přešporské obce“. Narodil se ve Frankfurtu nad Mohanem. Napsal více než 90 prací, komentářů k Tóře a k Talmudu.

³⁸ JELINEK, Yeshahayu A. *Dávidova hvězda pod Tatrami. Židia na Slovensku ve 20. storočí*. Vydavateľstvo Jána Mlynarika. Praha 2009, s. 148.

obce patří rabín **Meir Eisenstadter**³⁹ (1780-1852), který studoval na ješivě v Mattersburgu v Uhrách u Mošeho Sofera. Vzal si dceru rabína Davida Deutsche, který vedl ješivu v Novém Meste nad Váhom. V roce 1835 se přestěhoval do Užhorodu, kde až do své smrti zastával funkci vrchního rabína. Aktivně se účastnil obecního života a mnoho budoucích rabínů v Maďarsku bylo jeho žáky. Jeho syn rabi **Menachem Eisenstadter** (1808-1863) vydal po jeho smrti jeho spis *Imrej Eš* (Ohnivá slova, přičemž písmena E“Š jsou iniciály příjmení EisenStadt). Byl nejdříve rabínem ve městě Chust a po smrti svého otce se stal vrchním rabínem Užhorodu a pokračoval v jeho cestě. V užhorodském *bejt dinu* byl předsedou soudců **Chaim Cvi Hirš Mannheimer** (1814-1886). Studoval u rabína Mošeho Sofera. Předsedou rabínského soudu zůstal až do své smrti. Měli vliv na vzdělávací instituce a náboženský ráz města. Mezi významné členy obce patřil užhorodský rodák rabín **Šlomo Ganzfried**⁴⁰ (1804–1886), známý jako autor *Kicur šulchan aruch*⁴¹, zkrácené verze halachického díla *Šulchan aruchu*, které se dodnes používá. Jeho otec Josef zemřel, když mu bylo osm let. Ganzfried byl považován za zázračné dítě, a tak ho tehdejší užhorodský vrchní rabín a Roš ješiva, rabín Cvi Hirš Heller vzal do opatrovnictví. Heller byl známý svou hlubokou znalostí Talmudu. Heller se později přestěhoval do města Bonyhád a Ganzfried, tehdy patnáctiletý, ho následoval. Zůstal v Hellerově ješivě téměř deset let. Poté co se oženil, krátce pracoval jako obchodník s vínem. V roce 1849 se vrátil do Užhorodu jako soudce (*dajan*) tamního *bejt dinu*. V této době byl hlavním vrchním rabínem Užhorodu Meir Eisenstadter, který byl známým odpůrcem náboženského neologického směru. Během tehdejšího období reforem si Ganzfried uvědomil, že průměrný Žid potřebuje k pochopení a studiu *halachy* (židovského práva) jisté zjednodušení, a právě s tímto úmyslem Ganzfried sepsal *Kicur šulchan aruch*. I rabín Ganzfried zůstal *dajanem* v Užhorodu až do své smrti (30. července 1886). Užhorodská židovská obec byla tradiční (ortodoxní) aškenázskou komunitou, která patřila pod vlajkovou loď bratislavské ješivy, která jasně určovala směr pro celé uherské zbožné židovstvo, na rozdíl od Mukačeva a jiných podkarpatských měst, kde převládaly chasidské komunity. Vydávala se zde rabínská náboženská literatura. Žili zde i početné skupiny chasidů, ale chasidismus neměl ve městě

³⁹ Eisenstadter se narodil ve Schossbergu, v mládí se přestěhoval do Eisenstadtu, odkud přejal své jméno. Byl také známý jako „Maharam Eš“. Podrobněji viz EISENSTÄDTER, Meir Ben Judah Leib. In: Encyclopaedia Judaica. Volume 7, s. 272.

⁴⁰ Podrobněji viz. GANZFRIED, Šlomo Ben Josef. In: Encyclopaedia Judaica. Volume 7, s. 379-380.

⁴¹ *Kicur šulchan aruch* je základní halachické dílo překládané pro svou popularitu po celém světě již více jak jedno století. Do češtiny bylo přeloženo a vydáno ve dvou dílech v letech 2011 a 2012. Jedná se o zkrácený soubor práva náboženského, civilního i majetkového. Kniha se užitečně a přehledně věnuje nejčastějším tématům každodenního ortodoxního židovského života.

formální zastoupení, resp. se tu neusadil žádný významný chasidský *admor*. Ve městě se nacházela židovská nemocnice, která byla postavena roku 1807. Židé z okolních vesnic a měst chodili na trhy do Užhorodu a také se účastnili zdejšího náboženského života. Na trhy do Užhorodu dojížděli z nedalekých Sobranců, kde žili Židé od 17. Století, nebo z obce Pavlovice. Židé byli součástí všech vrstev obyvatelstva, živil se zemědělstvím, obchodem a řemeslem. Zdejší životní úroveň byla vyšší než v okolních župách.

Během evropských revolučních let 1848–1849 se odehrála i maďarská revoluce a boj za nezávislost. Došlo zde k mnohým změnám, které úzce souvisely i s revolučními léty v českých a moravských zemích, které byly rovněž součástí habsburské monarchie. Průkopníkem maďarské *haskaly* a reformy byl **Marcus Nissa Weiss**⁴² (1751–1817), který získal tradiční židovské vzdělání, včetně talmudického, příležitostně kázal v Užhorodu. Ve své autobiografii popsal, jak ho ovlivnily změny vzdělávacího systému. Když se naučil německy, objevil Mosese Mendelssohna a *haskalu*. Zpočátku byl obchodníkem v Užhorodu a prosperoval do té doby, než byl zapleten do nákladného soudního řízení. Po finančním krachu odjel do Budapešti, kde se zasazoval o reformu školství. V roce 1805 konvertoval k římsko-katolické víře. Až do své smrti v roce 1817 sloužil jako asistent cenzury hebrejských knih v Budapešti.

V nedalekých Michalovcích se konal v roce 1865 celouherský sjezd náboženských obcí, který byl reakcí na četné reformy v judaismu. Sjezd se shodl na zachování tradičních náboženských předpisů v některých bodech, které si stanovili. Jednání pokračovala roku 1868 na kongresu v Budapešti, kam pozval ministr vnitra všechny náboženské obce. V roce 1872 pak došlo k historické rozluce na reformní hnutí, resp. neologický judaismus, na jehož straně byla uherská vláda, a na druhé straně ortodoxní judaismus. Ti co s rozlukou nesouhlasili, prohlásili, že chtějí stav před rozkolem a zastávali *status quo ante*. Právě v Užhorodu vznikla první reformní, resp. neologická obec v Podkarpatské Rusi.

V době emancipace měli podkarpatoruští Židé hojné zastoupení i ve vyšších vrstvách společnosti. Bylo mezi nimi množství lékařů, právníků, tiskařů a úředníků. Na konci 19. století vláda uzákonila v rámci svého maďarizačního programu sekulární školy. Ve východním Slovensku, zejména v Košicích a v Prešově, žili kromě Židů původem ze Slovenska, také Židé původem z Haliče, Polska, z Podkarpatské Rusi a Rumunska. Proto měla tato města východního Slovenska nejen pro svou geografickou blízkost mnoho společných aspektů se

⁴² Podrobněji viz SILBER, Michael K. *Weiss, Marcus Nissa. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* [online]. [cit. 05.08.2020]. Dostupné z: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Weiss_Marcus_Nissa

sousední Podkarpatskou Rusí a naopak.⁴³ V Užhorodu se jako v prvním městě této oblasti objevuje už před 1. světovou válkou sionistické hnutí, které bylo později mezi podkarpatoruskými Židy velmi populární. Ve městě Užhorod studoval velký počet slovenských Židů, když tu ve druhé polovině vznikla hebrejská střední škola. Také se stalo kulturním centrem: „*Mí rodiče jezdili z Michalovců do Užhorodu na zábavu.*“⁴⁴ Mezi lety 1919 a 1938, kdy byl součástí Československa, byl Užhorod hlavním městem Podkarpatské Rusi, který byl vybrán z historického a etnického důvodu, kdy se tvrdilo, že starousedlé slovanské obyvatelstvo je ruského původu, kdežto v Užhorodu je původu slovenského. Také se uvádělo, že Mukačevo nemůže být centrem rusínské Podkarpatské Rusi, když 60 procent jeho obyvatel tvoří Židé. Oficiální zdůvodnění však mělo hospodářské důvody.⁴⁵ V září roku 1921 navštívil Užhorod prezident Československé republiky prof. Tomáš Garrigue Masaryk.

1.2. Život na Podkarpatské Rusi

Následující text jsem vybrala, abych ukázala autentický život na Podkarpatské Rusi. Jeho autorka **Sarah Udi** se narodila 22. května 1914 v Mukačevu na Podkarpatské Rusi, přežila koncentrační tábory Osvětim a Buchenwald i pochod smrti. Po válce se po tříleté anabázi Evropou a po internaci na Kypru – krátce před vyhlášením samostatného izraelského státu a před první arabsko-izraelskou válkou spolu se svým mužem dostala do Palestiny. V Izraeli, kde potom žila až do své smrti v roce 2007, napsala v roce 2001 své *Vzpomínky*. „*Každý člověk přichází na svět do určité krajiny, určitého politického a sociálního uspořádání a konečně jako dítě svých rodičů. Krajinou mého narození byly Karpaty, jejich část, která prochází severozápadním Maďarskem na jih od Sedmihradska. Nejvyšší horou v naší oblasti byl 2050 metrů vysoký Stoj. Na úpatí horského pásma byly půvabné nízké pahorky, na nichž se pěstovalo víno. Pod nimi se rozprostírala až k řece Tise a ještě dále velká maďarská rovina. Svahy kopců byly porostlé buky a smrkovými lesy a docela nahoře na salaších pásli rusínští rolníci své ovce. Kraj byl bohatý na vodu, potoky a řeky na ryby. Mé rodiště Mukačevo leželo v pahorkatině a bylo obklopeno vinicemi. Rolníci z okolí vozili do města své výrobky a byla spousta másla, vajec, drůbeže a ovoce. Politickým uspořádáním, do něhož jsem se narodila, byla rakousko-uherská monarchie se starým císařem Františkem Josefem I. na trůně. Sociální upořádání*

⁴³ MLYNÁRIK, Ján. Dějiny Židů na Slovensku.

⁴⁴ Rozhovor s p. Stiefelem, srpen 2020.

⁴⁵ ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*, s.170.

vlastně bylo úplně feudální. Aristokracie ovládala obrovská území, jež rolníci obdělávali za mizernou odměnu, většinou v naturáliích. Samostatných a bohatých sedláků bylo velmi málo. Tzv. střední stav se skládal z velkopřůmyslníků, intelektuálů, byrokratů, tj. státních zaměstnanců, vyšších důstojníků a vyššího kléru. Potom přicházeli řemeslníci, malí obchodníci, nižší úředníci: vesničtí učitelé, faráři atd. Organizovaná dělnická třída neexistovala. Dělníci a rolníci žili většinou v bídě. Socialismus byl zakázán a oficiálně pronásledován. V každé části společnosti s výjimkou církve, ale včetně nižší aristokracie a armády byli Židé. Patřili k nim mnozí velkopřůmyslníci a účast Židů byla patrná v intelektuálním životě monarchie. Židé však byli také malými kramáři, kteří prodávali slanečky, mýdlo, sůl, mouku, drobné a levné zboží a ve svých tmavých malých krámcích čekali zákazníky od rána až dlouho do noci. Velmi často v těsném bytě za krámkem také bydleli. Někteří Židé pracovali jako ševci, krejčí, truhláři a v jiných řemeslech. Na vesnicích bývali jeden nebo dva židovští kramáři, kteří byli současně krčmáři. Ostatní byli podomními obchodníky, příležitostnými dělníky, dřevorubci, jen málo z nich hospodařilo na kousku půdy. Jednou jsem četla, že osmdesát procent rolníků a dělníků byli analfabeti. To se však netýká Židů, poněvadž ti všichni včetně nejchudších navštěvovali ve věku od tří čtyř let cheder, kde se učili hebrejsky číst a psát.“⁴⁶

Z ukázky je patrné, že Židé na Podkarpatské Rusi pracovali v nejrůznějších profesích, včetně zemědělství a často se jejich život odehrával venku v souladu s přírodou, na které byli také velmi závislí. Život ve východních Karpatech byl drsnější, v lesích a na poloninách se půda téměř neobdělávala, horaléi se věnovali především chovu dobytka. Popis přírody v ukázce vzpomínek není náhodný, příroda hrála nesmírně důležitou roli v životě zdejších lidí. Už jen název Karpaty, které jsou v této práci hojně skloňované, tento význam předesílají. Příroda byla intenzivně vnímaná i na počátku chasidismu, kdy nejrůznější cadikové, včetně jeho zakladatele, utíkali do lesů, jeskyň a k řekám, aby zde meditovali a navrátili se k podstatě života. Chasidské legendy svědčí o tom, jak učení vylétlo z těsné místnosti do širého světa, do osamění lesů a hor a vrátilo se obohacené o tuto zkušenost. Chasidismus byl náboženstvím chudých, v modlitbě hledali povznesení se nad pachtěním se v každodenním životě, a dával šanci na radostnější a smysluplnější způsob života chudým, těžce pracujícím Židům, kteří neměli finance ani čas na studium posvátných knih. Pro lidi, kteří nezažili skutečnou chudobu bylo těžké se vžít do toho, z čeho chasidismus vycházel.⁴⁷ Pokud se někdy o Podkarpatské Rusi hovoří jako o oblasti zaostalé, tak se to týká průmyslu, který zde skutečně nebyl rozvinut. Některé oblasti byly velmi

⁴⁶ UDI, Sarah. *Vzpomínky*. Přeložil z němčiny SOPH, Adolf. Židovská ročenka 2019.

⁴⁷ VINCENZ, Stanislaw. *Setkání s chasidy*. Židovská ročenka 2010/2011, s.5-24.

chudé a žilo se zde skromným způsobem, o to více se však lidé obraceli k modlitbě. Židé se sice nijak zvlášť nevymykali z rámce společenství, v němž se nacházeli, ale v poslední citované větě se konstatuje, že Židé získávali vzdělání už od tří let, což je důležité, protože se někdy i v odborné literatuře lze setkat s názorem, že byli rovněž analfabeti. Této domněnce daly možná informace, že měli velmi dobré vztahy s Rusíny a žili spolu v těsném kontaktu.

Záležitost vzdělání je třeba více osvětlit. V období před první světovou válkou chodil do státních škol jen malý počet Židů, ty spíše navštěvovali městští Židé. Ve státních školách se vyučovalo maďarsky. Proto bylo až 70 procent Rusínů analfabety, neboť se rusínsky nevyučovalo. Škol bylo obecně málo, včetně maďarských, takže byla celkově vysoká negramotnost. Relativně vysokou mírou gramotnosti se naopak vyznačovali Židé, neboť měli základní náboženské vzdělání v chederu, a to spojuje všechny zdejší Židy napříč společenskými vrstvami, dobou a osídlením na Podkarpatské Rusi.⁴⁸

Cheder, doslova pokoj, je nejrozšířenější základní vzdělávací systém východoevropských Židů. Studium v chederu bylo považováno za nedílnou součást procesu výchovy a socializace židovského dítěte, včetně vštěpování židovských náboženských a kulturních hodnot prostřednictvím předávání základních znalostí kanonických knih - Tóry, Mišny, Talmudu - ale také liturgie. Žáci strávili v chederu celý den, počínaje ranními modlitbami, poté studiem různých předmětů a konče večerními modlitbami. Chlapci i dívky studovali v chederu buď společně, nebo odděleně. Někde bylo zvykem, že dívku vyučovala matka doma. Nebyla žádná kritéria pro přijetí do chederu a nebyly brány v potaz rozdíly v intelektuálních schopnostech žáků, ty se vyhodnocovaly až v průběhu studia, až když se zvažovalo, jestli je žák již připraven postoupit na vyšší stupeň. Cheder byl obecně rozdělen do tří úrovní, ačkoli se systémy mírně lišily dle zvyklostí v dané oblasti. Na prvním stupni byl cheder pro začátečníky, kde se obvykle vyučovala hebrejská abeceda a čtení v modlitební knize (siduru), a v Pěti knihách Mojžíšových (chumaš). Také se studoval aramejský překlad Pentateuchu Targum Onkelos. Ve většině chederů nebylo vyučováno psaní, alespoň do konce devatenáctého století. Na druhém stupni – *cheder chumaš* – žáci studovali intenzivněji chumaš neboli Pět knih Mojžíšových s Rašiho komentářem podle aktuální *parašy*, týdenního oddílu Tóry, často i přeložených z hebrejštiny do jidiš. Na tomto stupni chederu byly také studovány některé kapitoly Proroků, nebo aktuální *haftara* (čtení z proroků) a žáci poprvé začali studovat Talmud. Na třetím stupni byl – *cheder gemara* – kde se hlouběji studovaly vybrané kapitoly Talmudu s Rašiho komentářem a glosy

⁴⁸ RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946. Praha: Vyšehrad, 2016. s.153. Srov. JELINEK, Yeshahayu A. The Carpathian Diaspora, s. 88.

tosafistů. V pátek byli žáci zkoušeni svým učitelem a v sobotu se od nich očekávalo, že představí to, co se během předchozího týdne dozvěděli, otci nebo učenému členovi komunity, kterého požádal otec. Tímto způsobem bylo možné sledovat pokrok žáka a určit, kdy je vhodné, aby pokročil na další úroveň. Teplický duchovní Chaim Klein takto vzpomíná na výuku: „*V naší vesnici bylo tradicí, že každou sobotu odpoledne se sešli všichni mudrci znalí Talmudu – s rabínem v čele a sedíce v modlitebně u dlouhého stolu, zkoušeli chlapce z chéderu, co se naučili během celého týdne. Jedna taková sobota po báječném šouletovém obědu se vyznačovala mimořádnou důležitostí. Rabín, chtěje demonstrovat své pedagogické umění a znalosti, nařídil vyzkoušet žáky z jednoho celého úseku Talmudu nazpaměť. Tento úsek pojednává o rituální – košer přípravě masa k požívání. Po zkoušení, které probíhalo ceremoniálním způsobem, jsem měl já tu čest obdržeti nejvyšší myslitelné vyznamenání a sice: Jeho excelence rabín sám ve své vznešené váženosti mě zavolal k sobě a obdaroval mě pořádným štípáním do tváře a ještě pohlazením. Co já jsem tehdy ve svém srdci cítil? Ani zdaleka to necítil generál Nelson, když porazil Napoleona. Uběhlo pár dní a dozvěděl jsem se, že příští školní rok budu trávit v nedaleké vesnici Apša, kde vyučuje známý učitel Rabi Simche, a to proto, že Hrušovský chéder už je pro mě příliš nedostačující a tam v Apše u Rabi Simcheho se budu učit celý rok až do mojí bar micve.*“⁴⁹

Ne každý kdo dokončil první nebo druhou úroveň, přešel k vyšší úrovni, a to z nejrůznějších důvodů, ať již kvůli intelektuálním omezením nebo například z ekonomických důvodů. Většina studentů si však osvojila základní dovednosti čtení hebrejských textů, znalost biblických příběhů a také povědomí o Talmudu. Obecně platí, že ti, kteří dosáhli třetí úrovně, dokončili studium ve věku 12 nebo 13 let, kdy děti dosahují dle židovské tradice dospělosti.⁵⁰ Dalším stupněm v židovském vzdělávacím systému byla ješiva, která už byla pro vybrané žáky. Jen malý počet pokračoval ve studiu na ješivě, kde jádrem výuky bylo studium Talmudu a jeho možných výkladů.

V průběhu devatenáctého a začátkem dvacátého století se charakter chederu podstatně změnil, což vyplynulo jak ze zvýšeného zapojení vládních úřadů do fungování tradičního židovského vzdělávacího systému, tak z kulturních změn, ke kterým došlo ve východní Evropě. Do té doby výuka probíhala odděleně od státu, většinou v domě učitele, jehož platila buď židovská komunita nebo skupina rodičů. Pokud nějaké židovské rodiny žily ve vesnici samy,

⁴⁹ KLEIN, Chaim. *Životopis a životní prožitky*. Část 2.Maskil. Listopad 2003, s. 14.

⁵⁰ ZALKIN, Mordechai. *Heder. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* [online]. [cit. 05.08.2020]. Dostupné z: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Heder>

chodil učitel k nim domů. Naopak, pokud byla komunita větší, měli studovnu. Když stát začal vyžadovat vysvědčení o studiu, systém musel najít způsob, aby jej mohli získávat i Židé, a tak kromě těchto židovských škol začali navštěvovat také všeobecné školy. Musel se synchronizovat rozvrh chederu s rozvrhem systému všeobecné školy. Po připojení k Československu začali Židé přihlašovat své děti do českých škol a mimo to chodily i do chederu. Ve výsledku byli žáci multilingvní, sám státní aparát to označoval za jazykový babylon. Židé doma a v chederu mluvili jidiš, podle sousedů mluvili maďarsky či rusínsky a později i česky. Aniž by to tehdy tušili, tak díky tomu, že chodili do českých škol, mohli po válce optovat do Československa. Kromě toho vznikaly také hebrejské školy, ve 20. letech vzniklo asi pět základních hebrejských škol, ve 30. letech už existovaly tři hebrejské školy a sedm základních hebrejských škol, které byly sice soukromé, ale pod státním dohledem. Od roku 1923 existovalo jediné židovské reálné gymnázium v Mukačevu a výše zmíněná hebrejská střední škola v Užhorodu.⁵¹ Koncem 20. let bylo na Podkarpatské Rusi 5 českých škol, do kterých chodily pouze židovské děti a do zbylých 48 škol chodily více jak ze tří čtvrtin židovské děti, o čemž se debatovalo na Ministerstvu školství. Ze statistiky vyplývalo, že z 12 922 židovských žáků základních škol v roce 1928 navštěvovalo 5 413 české školy, takže tvořily zaokrouhleně 55 % žáků na českých školách, kde bylo 30 % českých žáků, 7 % maďarských žáků, jen 5 % rusínských žáků a necelá 3 % německých žáků.⁵²

1.3. Chasidismus na Podkarpatské Rusi

Mukačevo bylo místem s největší židovskou komunitou na Podkarpatské Rusi. Bylo kulturním a duchovním centrem podkarpatských Židů, které se později stává i centrem chasidismu v této oblasti. První Žid, který byl v Mukačevu roku 1649 zdokumentován, byl jakýsi Efraim. Židovská daň se zde vybírala od roku 1760. Prvním známým rabínem byl Jehuda Leib. Na Podkarpatské Rusi se rozšířil chasidismus⁵³, který vznikl v 18. století ve východoevropském Podolí. Chasidismus se stal jedním z nejvlivnějších jevů formujících moderní dějiny evropského židovstva a jedním z nejpozoruhodnějších mystických hnutí ve

⁵¹ ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*. s.178.

⁵² ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*. s.178-179.

⁵³ Chasidismus se v průběhu své existence se značně diverzifikoval. Za ústřední myšlenku lze označit koncept *cadika*, který je pokládán za vůdce chasidské komunity. Hnutí výrazně poznamenala druhá světová válka, dnes hnutí působící převážně v Izraeli a v USA. Jeho příslušníci se nazývají chasidé, zbožní. Podrobněji viz *Hasidism*. In: *Encyclopaedia Judaica*. Volume 8, s. 393-431

světových dějinách. Jeho dalekosáhlý jev je patrný v mnoha oblastech židovského osídlení až do současnosti.⁵⁴ Tato kapitola se věnuje pouze jeho počátkům, a pak dalšímu, do jisté míry pozdnímu období na Podkarpatské Rusi. Odsud pak sahá jeho vliv, jak bude v dalších kapitolách patrnější, do židovských komunit v Čechách, kde téměř polovinu století působili jako duchovní v tamějších obcích Židé z Podkarpatské Rusi, kteří byli intenzivně ovlivněni chasidismem.

Sám zakladatel chasidismu slavný světec a mystik **Jisrael ben Eliezer**, zvaný Baal Šem Tov⁵⁵ se na nějakou dobu přestěhoval do vesnice Jaseniv na Podkarpatské Rusi. Stal se poustevníkem žijícím v lese a v jeskyni na levém břehu Čeremoše, ale tu a tam se objevil v nějaké jiné vesničce. Známá je i téměř pohádková cesta z Jaseniva do Safedu podzemní cestou pod horou Pisaniyj Kamin. Existují mnohé legendy o tomto jeho období, kdy se v karpatských lesech věnoval mystice. Studoval prý jakousi knihu, již v horách obdržel od Boha. I jeho jméno Baal Šem Tov je odkaz na *Pána velkého jména Božího*, a na to, že byl mistrem praktické kabaly. Také se vypráví, že se mystice věnoval společně s tajemným Adamem Baal Šemem. Zde se nachází prostor pro nejrůznější výklady, nejvědecktější se zdá výklad Gerchoma Scholema, který našel prozaičtější zdůvodnění.⁵⁶ Ten také uzavírá svůj přednáškový cyklus o chasidismu tímto Agnonovým příběhem: „*Když musel Baal Šem vyřešit nějaký těžký úkol, chodíval na jisté místo v lese, rozdělal tam oheň a meditoval v modlitbách – a to, co se rozhodl vykonat, bylo uděláno. Když o generaci později vyvstal stejný úkol před Magidem z Meziříče, chodíval na stejné místo v lese a říkával: Rozdělat oheň už nemůžeme, ale stále ještě můžeme říkat modlitby – a to, co chtěl, aby se stalo, se uskutečnilo. A ještě o generaci později, rabi Mojše Lejb ze Sasova musel provést tentýž úkol, také on chodíval do lesa a říkával: Rozdělat oheň už nemůžeme, a také už neznáme tajemství meditací, ale známe místo v lese, k němuž toto vše přináleží, a to musí stačit, a také stačilo. Když však ještě po další generaci byl rabi Jisrael z Rižinu povolán, aby opět vykonal týž úkol, usedl ve svém hradu do zlatého křesla a pravil: Rozdělat oheň už neumíme, místo neznáme, ale můžeme vyprávět příběhy o tom, jak se to událo.*“⁵⁷ A dodává, že v tomto příběhu lze vysledovat postupný úpadek chasidismu, transformaci hodnot, a to co zbylo, je

⁵⁴ Wodzinski, Marcin. *Úvod*. In: SOUKUP, Daniel. BUXBAUM, Jindřich. *Sedmero požehnání*. Grada, Praha 2020. ISBN: 978-80-271-1011-7.

⁵⁵ Jisrael ben Eliezer (1700-1760) zvaný též Baal Šem Tov, zkráceně BeŠT, se narodil v městě Okop v Podolí, kde také později působil. Je znám jako charismatický vůdce, lidový léčitel a zakladatel novověkého východoevropského chasidismu. Přestože sám nic nenapsal, dochovaly se legendární příběhy o jeho životě a působení. (BEN-SASSON, Haim Hillel; RUBINSTEIN, Avraham. *Israel ben Eliezer Ba'al Shem Tov*. Encyclopaedia Judaica. Volume 10, s. 743-748.)

⁵⁶ SCHOLEM, Gershom. *Hlavní proudy židovské mystiky*. Argo, 2017, s. 460-463. ISBN: 978-80-2430-9.

⁵⁷ Agnon, Š. J. In: SCHOLEM, Gershom. *Hlavní proudy židovské mystiky*. Argo, 2017, s. 482.

příběh. Vybrala jsem jej zde, aby posloužil jako přemostění se do období, kam patří následující chasidské dynastie.

Roku 1828 se v Mukačevu stává vrchním rabínem **Cvi Elimelech Špira z Dinowa**, známý jako autor *Bnej Jisaschar*, slavného kabalistického díla o mystice židovského kalendáře. Po čtyřech letech ale skončil v tomto úřadu, neboť se nepohodl s místními kvůli halachickému zákazu, který uvedl v platnost. Rabín Špira byl žákem svého strýce Elimelecha z Lyženska⁵⁸ a Jaakova Jicchaka⁵⁹, zvaného Jasnovidec z Lublinu. Roku 1866 je mukačevským rabínem jmenován Chaim Sofer. Patřil však k tzv. *mitnagdim*, kteří byli proti chasidismu. Právě kvůli sporu s chasidy musel nakonec odejít z funkce, čímž se rodí nová éra mukačavské chasidské dynastie *Munkač*. Rabi **Šlomo Špira**, vnuk rabína Cvi Elimelecha Špiry, se zde stává prvním Admorem. Chasidských dynastií zejména z Haliče a Bukoviny se na Podkarpatské Rusi usídlilo mnoho. V Mukačevu působila dynastie *Munkač*. Oblíbená byla i ješiva v Mukačevu, kterou založil a řídil rabín **Josef Meir Weiss (1838–1909)**, který založil chasidskou dynastii *Spinka*. Jeho slavná ješiva měla dobrou pověst, a tak sem jezdili studenti z různých koutů světa. Josef Meir Weiss se narodil v Mukačevu, ale studoval na ješivě rabína Meira Eisenstaedtera v Užhorodu. Jeho otec rabín Šmuel Cvi Weiss, byl *av bejt din* v Mukačevu. Pokračovatelem byl Izák Weiss (1875-1944), syn rabína Josefa Meira Weisse. V Satu Mare, i když jak bylo výše uvedeno, fakticky nepatří do Podkarpatské Rusi, byla slavná ješiva chasidského rabína **Joela Teitelbauma**⁶⁰, který založil satmarskou dynastii. V Chustu působil rabín **Josef Cvi Dushinsky**, který sám nebyl chasid, do Chustu přišel z Galanty se žáky ze své ješivy. V roce 1930 odjel do Palestiny, aby se stal vrchním rabínem *Eda charedi* po Josefu Chajimovi Sonnenfeldovi, který je známý jako průvodce prezidenta Tomáše Garriguea Masaryka na jeho návštěvě v Palestině.⁶¹ Roku

⁵⁸ Elimelech z Lyženska (1717-1787) byl cadikem třetí generace chasidů a důležitou postavou chasidismu v Haliči. (LIEBES, Esther. *Elimelech of Lyzhansk*. In Encyclopaedia Judaica. Volume 6, s. 348-349.)

⁵⁹ Jaakov Jicchak Horowitz (1745-1815), zvaný též Jasnovidec z Lublinu, byl žákem Magida z Meziříče, posléze studoval u rabiho Šmelky v Mikulově a u Elimelecha z Ližeňsku. Pocházel z významné rabínské dynastie Horowitzů, zakladatelů Pinkasovy synagogy v Praze (viz Aharon Mešulam Horowitz). Jeho přímým předkem byl slavný kabalista Ješaja Horowitz, který byl jedním z nejvýznamnějších mystiků své doby. FAIERSTEIN, Morris M. *Ya'akov Yitšhak Horowitz*. In: YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. [náhled 2. 8. 2020] Dostupné z: <https://yivoencyclopedia.org>

⁶⁰ Joel Teitelbaum (1886-1979), se narodil v Sighetu jako druhorozený syn rabína Chananja Jom Tov Lipa Teitelbauma. Zakladatelem dynastie Teitelbaumů byl rabín Moše z Ujhely. Ve věku osmnácti let se Joel oženil s dcerou rabína z rodu Horowitzů. Když jeho otec zemřel, jeho o šest let starší bratr Chajim Cvi se stal následníkem. Joel Teitelbaum odchází roku 1928 do města Satu Mare. Byl velkým odpůrcem sionismu i vzniku Izraele. V roce 1944 byl poslán do koncentračního tábora Bergen-Belsen, odkud se zachránil v tzv. Kastnerově vlaku. Po válce žil v USA, kde založil město Kirjas Joel, kde dodnes žijí převážně chasidští Židé mluvící jidiš. Byl dvakrát ženat a měl dvě dcery, které však předčasně zemřely. ČEJKA, Marek; KOŘAN, Roman. *Rabíni naší doby*. Brno: Barrister & Principal, 2010. ISBN 978-80-87474-00-6. s.245-257.

⁶¹ Rozhovor s rabínem Michaelem Dushinskym, leden 2020.

1913 se stal po smrti svého otce admorem mukačevských chasidů rabi **Chajim Eleazar Špira**⁶² (1871-1937), který před příchodem do Mukačeva působil v haličském městě Białobrzeg. Ve svém díle *Minchat Eliezer* se označuje za haličského Žida: „Přišel jsem sem (tj. do Uher) z Haliče a nenarodil jsem se zde, ale v Haliči. Jsem přesvědčen, že moje myšlení a přirozenost nejsou takové jako v Uhrách.“⁶³ S příchodem rabína **Jisachara Dov Rokeacha** (1854-1927), který za první světové války uprchl z Belzu do Mukačeva, se tu objevuje i dynastie *Belz*. Uprchlíků z Haliče a Bukoviny přišlo na Podkarpatskou Rus mnoho, ale nejen sem, jak bude vysvětleno v následující kapitole.

1.4. Uprchlíci za první světové války

Boje mezi Rakousko-Uherskem a Německem na jedné straně a Ruskem na straně druhé probíhaly za první světové války oblastmi s velkou koncentrací židovských obyvatel. Ze strachu před násilím proto z Haliče a z Bukoviny utíkalo velké množství židovských obyvatel. Celkový počet židovských uprchlíků se odhaduje na 400 000 a počet nežidovských obyvatel se odhaduje na 1 000 000. Většina uprchlíků putovala přes Uhry do Vídně nebo na Moravu a do Čech. První vlna uprchlíků přišla již na samotném počátku války, po prvních vítězstvích ruské armády, a následující vlna přicházela v roce 1916 v důsledku ruské ofenzivy, jež dočasně donutila rakouskou armádu k ústupu. Uprchlíci z Haliče a Bukoviny představovali první početně významnou skupinu uprchlíků, která v novodobých dějinách přišla i do českých zemí, kdežto ve Vídni, Berlíně, Budapešti, ale i v Mukačevu už na konci 19. století měli velkou migrační vlnu východoevropských Židů, kteří utíkali před pogromy po atentátu na cara Alexandra III.⁶⁴

⁶² Chajim Elazar Špira se narodil v Strzyżowě v Galicii v roce 1871. Diplom o sekulárním vzdělání získal v Nitře na Slovensku. V roce 1922 město založilo svou velkou ješivu „Darchej Tešuva“, kde studovalo velké množství studentů z celého Maďarska a Československa a brzy se stala jednou z největších ješiv v oblasti. Stal se hlavou ješivy (roš ješiva), která měla několik set absolventů, čímž si získalo uznání českých úřadů jako oficiální instituce pro výuku rabínů. V roce 1930 navštívil rabín Palestinu. Jeden z jeho studentů, rabín Moše Goldstein, který ho doprovázel, napsal o jeho návštěvě ve své knize *Masaot Jerušalajim*. Během této návštěvy bylo založeno Batej Munkács v Jeruzalémě. Když v roce 1937 zemřel, tisíce lidí se zúčastnilo pohřbu na židovském hřbitově v Mukačevě. Po válce byl tento židovský hřbitov zrušen a přesunut na hřbitov v sousedním městě Kerepec. Napsal řadu knih: *Ot Chajim, Divrej Tora, Darchej Tešuva, Chamiša Maamarot, Šaar Jisachar* a *Minchat Elazar* (podle ní je také nazýván Baal Ha Minchat Elazar).

⁶³ SLÁDEK, Pavel. ZISS, Dani. *Chasidský rebe ve filmu. Rabi Chajim Eleazar Spira a jeho pobyt v Mukačevu*. Roš Chodeš. 2015/3.

⁶⁴ FRANKL, Michal a kol. *Uprchlíci*. In: FRANKL, Michal a kol. *Naši nebo cizí?: Židé v Českém 20. století*. Velké a malé dějiny. Praha: Židovské muzeum v Praze – Institut Tereziánské iniciativy, 2013. Vol. 1, s. 207-220. ISBN 987-80-87366-28-8.

V devadesátých letech 19. století tedy došla na Podkarpatskou Rus velká vlna židovských emigrantů, kteří uprchli před pogromy v Rusku a přidali se k Židům z Haliče. Maďarští novináři jako **Miklós Bartha** a státní úředníci považovali Židy za zdroj ekonomických potíží. V roce 1901 vyšla kniha *V zemi Chazarů*, v níž autor Bartha rozlišuje mezi starší integrovanou židovskou komunitou od přistěhovalců z Východu, které nazývá Chazary. Tito přistěhovalci měli údajně způsobit ekonomické strádání místních obyvatel.⁶⁵ Během začátku první světové války ještě vzrostl počet židovského obyvatelstva minimálně o dalších 7 000 uprchlíků z Haliče. A tato vlna ještě pokračovala. Stojí za povšimnutí, že tato uprchlická vlna Židů se sama distancuje od Židů v Uhrách, rabín Chajim Elazar Špira se např. označuje za haličského Žida, jejichž naturel je jiný než uherský. A maďarští obyvatelé na Podkarpatské Rusi je zase vidí jako východní Židy nebo jako Chazary. Výraz východní Židé v této oblasti Evropy je poněkud matoucí.

V Praze a okolí roku 1915 bylo odhadem kolem 30 tisíc židovských uprchlíků, v celých Čechách a na Moravě pak asi 125 tisíc. Roku 1917 se čísla zastavila na 200 000 židovských uprchlících, z nichž 72 000 přebývalo v Čechách, 36 000 na Moravě, 40 000 ve Vídni, 10 000 v Horních Rakousích, 4 000 ve Štýrsku a 20 000 v Uhrách.

Zde v ukázkách z dobového tisku lze vidět, proč většina haličských uprchlíků opustila Čechy a Moravu, i když se zpočátku veřejné mínění snažilo vcítit do situace uprchlíků z Východu, a dokonce i uznávalo, že *není snadno zachovati čistotu. Jsou vzácně lhostejní k novému prostředí, do něhož nechtíce zapadli. Náboženská zanícenost tohoto lidu, která jinak brzdí v rozvoji jeho přirozenou inteligenci, je mu v této době a na těchto místech ochranným útlukem, kde zapomíná na strastnou přítomnost.* Týdeník českožidovského hnutí *Rozvoj*⁶⁶ se zajímal o problematiku haličských a bukovinských uprchlíků v Praze a Čechách a pravidelně psal o aktuální situaci. V článcích si všímá vzhledu východních Židů a také je samozřejmě zajímá schopnost jejich asimilace, kterou má hnutí za své úhlavní téma. *Rozvoj* z 20. února 1915 si přitom všímá, že *je dosud spousta židů, kteří se uvědoměle nestaví na žádné z obou známých stanovisek, asimilantské či sionistické, ačkoli cítí svou odlišnost od ostatních spoluobčanů a solidaritu mezi sebou. V západní Evropě židé až na své náboženství splývají kulturně s národy, uprostřed nichž žijí a jejichž jazykem mluví, kdežto na východě tvoří uzavřenější vrstvu, vyznačující se odlišným krojem a zevněškem a majíce zvláštní řeč.*

⁶⁵ MAGOCSI, Paul Robert. *Židé na Podkarpatsku. Stručný přehled*. Užhorod. Nakladatelství Padjaka. 2005. s.6-7.

⁶⁶ *Rozvoj* byl časopis českožidovského hnutí, který vycházel v letech 1904–1938 a zabýval se otázkami českožidovského soužití. Věnoval se nejen národnostním otázkám, ale také náboženství, politice a kultuře.

Následkem ruského vpádu do Haliče dostaly i naše země odtud svérázné židovské obyvatelstvo. Proto máme za to, že jako oni haličtí židé nemohou u nás zdomácněti, i naši židovští spoluobčané musí se rozhodnouti buď pro naprostou asimilaci s tím národem, v němž vyrostli, nebo pro obnovení židovské říše mimo Evropu. Nedovedeme pochopiti, že by židé mohli vystupovati mezi jinými národy jinak než jako přesvědčení příslušníci židovského národa, kteří vidí svůj ideál v obnovení samostatného a nezávislého státu židovského.

Paralelně s tím však Pražský magistrát vydal a publikoval následující nařízení: „*Mezi haličskými izraelitskými uprchlíky se rozšiřuje skvrnitý tyfus. Proto prohlásilo místodržitelství všechny haličské Izraelitské uprchlíky za podezřelé ze skvrnitého tyfu. Jelikož existuje nebezpečí rozšíření této epidemie u pražského obyvatelstva, zakazuje pražský magistrát od nynějška napříště užívání elektrických tramvají všem haličským izraelitským uprchlíkům a upozorňuje, že nadále nesmějí být připuštěni k jízdě elektrickou tramvají.*“

Na to, pravda až s dvouletým odstupem, reagovala Zpráva z veřejného zasedání představenstva pražské židovské náboženské obce. „*Důsledky těchto opatření pocítují nesnesitelným způsobem nejenom uprchlíci, nýbrž i jini Židé v Praze. Tak byl před několika dny profesor Dr. Lieben, známý učenec, člen prastaré pražské rodiny, vykázan průvodčí z tramvaje, když jednoduše prohlásila, že je haličským uprchlíkem. Nejstrašnější dopad tohoto neuvěřitelného nařízení je však ten, že tito nešťastní uprchlíci se nesmějí ani postavit do fronty na potraviny.*“

Jeden ze čtenářů původem z Haliče na to v židovském *Selbstwehru*⁶⁷ reagoval dopisem, který přetiskl deník Agrární strany *Večer*: „*Známých ‚pejs‘ nenosím a v kaftanu mě také ještě nikdo neviděl. Plyšový klobouk jsem měl naposledy asi před pěti lety, ale teď již mlčet nelze. V ústavě se neuvádí mezi právy státních občanů také právo jezdit tramvají; je to pochopitelné, tenkrát jich ještě nebylo. Co tedy? Dát si kolem krku šňůrku, na níž by visela tabulka: ‚Nejsem haličským uprchlíkem!‘ Ale uvěří mi? Nebude mě taková úprava činit ještě podezřelejším?*“

List *Večer* publikoval i články oblíbeného česko-židovského spisovatele **Vojtěcha Rakouse**. V březnu 1917 tam zveřejnil povídku „Šťěstí“, v níž popisuje své setkání ve vlaku s haličskými Židy. *V kaftanech a s pejzy. Jeden statný s prošedivělým již vousem a vlasem, druhý mladý, štíhlý, s tmavým chmýřím na bradě a na rtech. Oba vykonávali ranní modlitbu.*

⁶⁷ *Selbstwehr* byl německy psaný sionistický týdeník vycházející v Praze mezi léty 1907–1938. Tento velmi vlivný časopis, redigovaný Felixem Weltschem, byl tiskovým orgánem německého spolku *Barissia*. Redakce sídlila v domě č. 41 v Dlouhé třídě v Praze.

Modlíci řemínky kolem hlavy a kolem levé, až k podloktí obnažené ruky. Modlili se hlasitě, klátili sebou na všechny strany, klaněli se až k zemi a horlivě se bili v prsa. Venkovské ženy dívaly se na ně s očima na vrch hlavě. A polo nahlas rozprávěly: „To divně pána boha uctívají: kdo jakživ takovéhle modlení viděl?“ „Asi toho jejich víra vyžaduje. Každý zachováváme své.“ „Jenže naši židé už to nezachovávají, přece jsem u našich Sladkusů pečená vařená, ale že by Sladkus měl takové řemínky, nikdy jsem neviděla.“ „Náš Najmon to taky nemá. Kdepak ten – ten jí i vepřové.“ „Vždyť náš Sladkus taky a Sladkuska s ním. Vždyť oni, Sladkusovi, každý rok vykrmí si prase a snědí ho celé i s paznehty.“

Východní Židé se stali cílem lidové nenávisti a mnoha negativních článků v tisku. Velkou roli hrálo i to, že východní Židé se od Židů žijících v Čechách a na Moravě výrazně lišili oblékáním, jazykem i vnímáním vlastního náboženství. Do jisté míry tato obvinění souvisela s narůstajícími hospodářskými problémy. Takové reakce je čekaly téměř všude, kam prchli, ale ne v takové míře, že byli nakonec odsunuti.⁶⁸ Pražské Židy příliv chudších bratří v době války spíše šokoval než těšil. Vytvořili sice nouzový výbor, který Židům z Haliče a Bukoviny zajišťoval jídlo, ošacení a přístřeší, avšak obecně vzato je špína, bída a chudoba, které si nijak s židovskými obyvateli nespojovali, vyváděly z rovnováhy. Jeden ze sionistů komentoval nastalou situaci v hovoru se svým krakovským spolupracovníkem, jenž v té době pobýval v Praze, slovy: „*Toto je poprvé, kdy v Praze vidíme židovskou cháttru. Do války jsme mohli vidět cháttru německou či českou, ale o židovské jsme neměli nejmenší tušení.*“ Tato nelichotivá poznámka se řadila k těm mírnějším, které na adresu východoevropských uprchlíků v té době zaznívaly. Časopis *Rozvoj* otiskl pro české židovství charakteristický příspěvek: „*Žádná rozumná bytost by nemohla tvrdit, že jsou to naši bratři. Jejich náboženství rozhodně není to naše, a pokud se někdo zadívá na fyziognomii těchto Židů, nemůže tvrdit ani toliko, že patříme ke stejné rase.*“⁶⁹

Z toho všeho také plyne, že i k setkáním **Franze Kafky** a jeho židovských literárních přátel s kulturou východních Židů v Praze roku 1915 docházelo uprostřed jejich exodu. Nebylo to první setkání s ní: na podzim roku 1911 Kafka navštěvuje opakovaně představení jidiš divadla z Lvova, která se konala v prostoru restaurace Savoy za Španělskou synagogou. Kafka se sbližuje s principálem a hlavním hercem souboru Jicchakem Löwym a probouzí se u něho náklonnost k východním Židům, k jejich kultuře, jazyku a především k jejich autenticitě.

⁶⁸ FRANKL, Michal a kolektiv autorů. *Kampaň proti „východním Židům“*. IN: *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*, s. 214.

⁶⁹ KIEVAL, Hillel J. *Formování českého židovstva. Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870-1918*. Paseka: Praha – Litomyšl 2011, s. 262.

Dokonce na jejich obranu přednáší na židovské radnici jakousi apologii „žargonu“ jidiš.⁷⁰ Je však třeba také říct, že v Praze probíhala představení bez většího zájmu místních Židů, a z kritických reakcí židovských odborníků na kulturu lze soudit, že u nich živá ukázka jidiš kultury vzbudila jen pohrdání. Situace se později změnila. Když měl v Praze Martin Buber *Tři přednášky o židovství*, vyvolaly uvnitř pražských židovských kruhů rozsáhlou debatu, v níž se projevila nespokojenost mladé generace s bezbarvým a bezobsažným zbytkem judaismu, který jim předali jejich asimilovaní otcové.⁷¹ Tyto historické a společenské souvislosti se potom odrazily v pražské německé literatuře zejména v kritickém postoji ke starému světu a jeho kultuře stejně jako v častém pojednávání židovské problematiky, která je většinou v dílech pražských německých autorů implicitně či explicitně přítomna.⁷² Roku 1915 a později si místní Židé byli nuceni na otázku, co je vlastně poji s tímto živlem, odpovídat tím, že to jsou obecně humanitární důvody, ale jinak nic. Málodko si však připustil to, co Kafka. V zápise do deníku z 11. března 1915 si poznamenal: *Východní a západní Židé, večer. Pohrdání východních Židů místními Židy. Oprávněnost tohoto pohrdání. Jak východní Židé znají podstatu tohoto pohrdání, zatímco západní Židé nikoliv.* Asimilovanému solitérovi a citlivému pozorovateli Kafkovi prostě nemohlo uniknout, že si západní židovské společenství, zaslouží pohrdání mnohem víc ze strany druhé, při vši „zaostalosti“ autentické. Kafkovi a Brodovi tehdy Jiří Langer zprostředkoval návštěvu u chasidského rabína z Gródku, který se svými lidmi osadil hotýlek na dělnickém Žižkově. Jednalo se o Eliezera ben Abrahama Chajima, vlivného litevského učence. Návštěvníci dorazili na třetí šabatovou hostinu 14. září, dva dny před největším židovským svátkem, Dnem smíření. *S Maxem a Langerem v sobotu u zázračného rabína. Žižkov, Harantova ulice. Mnoho dětí na chodbě a na schodech. Pension. Všechno černé, plno mužů a mladých lidí. Hlasité modlení. Tiskneme se v koutě. Sotva se trochu rozhlédneme, je modlitba u konce, místnost se vyprazdňuje. Rohový pokoj se stěnami po dvou oknech. Byli jsme dotlačeni ke stolu, vpravo od rabína. Bráníme se. „Ale vždyť vy jste přece také Židé.“ Rabína dělá nejsilnější otcovská bytost.* Kafku tehdy mnohem více než rituální praxe, zajímal pozoruhodný vztah čistoty a špíny, kterou bedlivě pozoroval. Na stránkách Kafkových deníků přesto vidíme realističtější a barvitější vyobrazení kultury východoevropských Židů než jinde. *Špinavý a čistý. Jedinečnost intenzivně myslícího člověka. Škrabe se na bradě pod vousy, smrká*

⁷⁰ Celou řeč viz VINŠ, Petr Jan. *Řeč o jazyce jidiš. Franz Kafka.* (Překlad projevu, který byl proslovený 18. února 1912 v sále Židovské radnice v Praze), in: Maskil. Ročník 17, prosinec 2017.

⁷¹ FIALOVÁ-FÜRSTOVÁ, Ingeborg. *Expresionismus: několik kapitol o německém, rakouském a pražském německém literárním expresionismu.* Kapitola Příspěvek pražské německé literatury k literárnímu expresionismu, s. 56.

⁷² FIALOVÁ-FÜRSTOVÁ, Ingeborg. *Dějiny německé židovské literatury do roku 1914.* 1. vyd. V Olomouci: Univerzita Palackého, 2013. 127 s. ISBN 978-80-244-3470-4. Kapitola Pražská německá literatura, s. 108.

mezi prsty na podlahu, popadne těmi prsty jídlo – když ale na chvíli nechá ruku položenou na stole, je vidět bělost kůže, podobnou bělost by člověk věřil spatřit jen v dětských představách. Tehdy ovšem byli také rodiče čisti. O dva dny později: Výraz polských Židů jdoucích ke Kol nidre. Malý chlapec, který přibíhá vedle svého otce s modlitebním pláštěm pod oběma rukama. Byla by to sebevražda, nejt do templu.

V pozdějších dílech autorů *pražské německé literatury* byl patrný zájem o svět východního židovství, avšak i tento zájem je třeba vidět v širších souvislostech. Asimilovaní Židé viděli ve východním židovství jistý druh exotiky a mystiky, který byl tehdy v Evropě populární. Východní Židy buď vynášeli do nebe, nebo si je silně idealizovali, popřípadě je používali jako referenční rámec vlastního kulturního zápasu, avšak jen hrstka z nich měla se životem Židů na východ od Německa či Rakouska přímou zkušenost.⁷³ **Jiří Langer** (1894–1943), který nejenže jevil zájem o svět východního židovství, ale stal se sám chasidem, zprostředkoval Kafkovi další setkání, tentokrát s belzským rebem Jissacharem Dov Rokeachem v Mariánských Lázních, a bylo mu tak umožněno nahlédnout do života chasidského admora, aniž by jako Langer musel do Belzu. Do věhlasných lázní, které se těšily vysoké návštěvnosti hostů z celého světa, významných osobností z kultury, ale také Židů z východní Evropy, ho pozval Langer. Jiří Langer byl mezi západními Židy jedinečný tím, jak dokázal zprostředkovat sekularizovaným čtenářům skryté kouzlo chasidské tradice. Ale to, jak událost Kafka popisuje svému zvědavému příteli Maxovi Brodovi, který byl po přečtení poněkud překvapen, ale na rozdíl od Langrových či Buberových vyprávění, Kafka skryté kouzlo ponechává skryté a popisuje pouze to, co vidí. Kafka svým hluboce subjektivním, existenciálním způsobem popisuje setkání s belzským rabim. I pouhý popis tohoto setkání je mnohvrstevný:

Chceme vstoupit do chodby, abychom se chránili před deštěm, v tom Langer uskakuje ke straně. Přichází rabi. Nikdo se nesmí zdržovat před ním, všechno musí být před ním vždycky volné, není docela lehké to pokaždé dodržet, protože se často nečekaně otočí a není snadné vyhnout se v tlačnici dost rychle. (Ještě horší je to prý v pokoji, tam je tlačnice tak velká, že ohrožuje i rabiho. Nedávno se prý rozkřikl: „To jste chasidi? Jste vrazi“) Tento zvyk utváří všechno slavnostně, rabi je doslova zodpovědný za kroky všech. A stále znovu se zástup přeskupuje, aby umožnil volný rozhled. Vypadá jako sultán, kterého jsem jako dítě vidal ve svazku Dorée-Munchhausen. Ale žádná maškaráda, opravdu sultán. A nejen sultán, ale také

⁷³ KIEVAL, Hillel J. *Formování českého židovstva. Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870-1918*. Paseka: Praha – Litomyšl 2011, s. 261.

*otec, učitel z obecné, gymnaziální profesor atd. Pohled na jeho záda, pohled na jeho ruku ležící na boku, pohled na otáčení těchto širokých zad – všechno vzbuzuje důvěru. Také v očích celé skupiny je stejně klidná šťastná důvěra, kterou bezpečně tuším. Je středně velký a dost objemný, ale ne těžkopádný. Dlouhý bílý vous, mimořádně dlouhé pejzy. Jedno oko je slepé a strnulé. Ústa jsou šikmo stažená, vypadá zároveň ironicky i laskavě. Na sobě má hedvábný kaftan, vpředu otevřený, silný opasek kolem těla, vysokou čepici, která ho navenek nejvíce odlišuje. Bílé punčochy, a jak říká Langer, bílé kalhoty.*⁷⁴

Kafka se nesnaží kritizovat, jak sám tvrdil, může psát jen to, co vidí. V rabínovi vidí sultána, který budí důvěru a všímá si i slepého oka. Takovou informaci by zajisté Langer nesděloval, natož aby o tom napsal. Je to skutečně pozoruhodně detailní popis chasidského admora bez idealizace. V další části Kafka zapsal, jak profánně působí nejbližší chasidé okolo rabína. Také popisuje, jak si rabín detailně prohlíží stavbu, ale vzhledem k tomu, že jsou to jen Nové lázně, budova postavená v nerozeznatelné směsici slohů, tak se možná míjejí ve vkusu. Zdá se, že Kafka má pochopení skrytého důvodu proč se rabín chová, jak se chová. V dopisech Maxi Brodovi líčil vše se stejnou směsicí humoru, nestrannosti a účasti, jaká provázela jeho dojmy ze Lvovských herců. Nekultivovaná, bezprostřední realita života východoevropských Židů Kafku přitahovala i odpuzovala zároveň, avšak jen hrstce témat se ve svých denících a dopisech věnoval s takovou oddaností a nadšením.⁷⁵ Tento Kafkův zápis je nesmírně vzácný i vzhledem k tomu, že většina chasidů nebyli intelektuálové, ale prostí lidé, kteří žili poměrně daleko od svého rabiho, navštěvovali ho třeba jen párkrát za rok, a tak je snadné si svého cadika idealizovat. Z desítek tisíc stoupenců belzského cadika strávila většina na jeho dvoře jen pár svátků, a vždycky ve společnosti tisícovky dalších chasidů, nikdy s ním nestudovala, nikdy s ním nevedla osobnější debatu. Z tohoto hlediska je nesmírně zajímavé, že měl Kafka možnost se setkat s belzským rabínem v takové blízkosti, byť v této době už belzský dvůr neměl tolik stoupenců. Na straně druhé to dokazuje myšlenku profesora Marcina Wodzińskiego, který si všímá, že většina historiografie zobrazuje chasidismus jako jistou sektu, se silnými společenskými omezeními, která oddělovala chasidy od nechasidů. Takové pojetí deformuje obraz židovského života ve východní Evropě v jakýsi bipolární černobílý obraz věčného boje

⁷⁴ KAFKA, Franz. BROD, Max. *Přátelství. Korespondence*. Alois Hynek, 1998. ISBN 978-80-85906-61-9. Str. 127-130.

⁷⁵ KIEVAL, Hillel J. *Formování českého židovstva. Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870-1918*. Paseka: Praha – Litomyšl 2011, s. 266.

mezi chasidy a ostatními. Ale realita byla mnohem pestřejší, hranice mezi skupinami byly prostupné.⁷⁶

Langer se vydal do haličského Belzu dvakrát. Na jeho druhé cestě do Belzu ho roku 1915 doprovázel po šoa asi nejvýznamnější pražský judaista **Otto Muneles**⁷⁷ (1894-1967): „*Jedu tedy znovu, tentokrát již pevně odhodlán,*“ vzpomínal Langer v Předmluvě k Devíti branám.⁷⁸ „*Nejsem již tak sám, jako jsem byl na své první pouti. Tentokrát jede se mnou druh, pražské dítě stejně jako já, který se rovněž rozhodl pro chasidismus.*“ Otto, hebrejským jménem Gavriel, pocházel ze staré pražské židovské rodiny, která je zmiňována již v pramenech z 16. století a nepodlehla ani asimilačnímu proudu 19. století. V letech 1904-1912 studoval na gymnáziu na Staroměstském náměstí, kde mezi jeho starší spolužáky patřili například Franz Kafka, Samuel Hugo Bergmann nebo Emil Utitz. Studoval na pražské židovské škole Talmud Tora, poté klasickou filologii na pražské německé univerzitě, kterou přerušil a odcestoval spolu s Jiřím Langerem do Belzu. Po krátkém pobytu v Belzu strávil několik let v okresním městě Rava-Ruska, kde u svého tchána Berla Weisse studoval Talmud. S Weissovou dcerou Barborou, hebr. Bejlou (nar. 30. září 1892 Rava-Ruska) se oženil roku 1918. V Haliči se 1. srpna 1919 narodil jejich první syn Samuel. Roku 1921 měl podle nedoložených zpráv získat rabínský titul. Langer v Devíti branách vzpomíná: „*Gavrila, svého pražského druha, jsem již hezký čas neviděl. Sedí si teď v Hivnevu – u Belzu – a pěkně se tam učí. Má se jistě dobře. Oženil se tam.*“ Jeho rabínskou *smichu* pak po návratu do Prahy potvrdil vrchní pražský rabín **Heinrich Brody**,⁷⁹ který vyučoval na pražské škole Talmud-Tora.

⁷⁶ WODZIŃSKI, Marcin. MARXOVÁ, Alice. Bílá místa chasidismu. Rozhovor s profesorem židovské historie Marcinem Wodzińským. Roš Chodeš 6/2014, s.6-7.

⁷⁷ Muneles se narodil 8. 1. 1894 v Praze. Za války působil Muneles v Ústředním židovském muzeu v Praze, po deportaci do Terezína v červenci 1943 pracoval na katalogizaci hebrejských tisků v nepřístupné „hebrejské knihovně“. Během války ztratil celou rodinu také proto Otto Muneles nikdy nebyl ve výkonu rabínské funkce, po tragédii, kterou zažil během války, už nechtěl. Stal významným vědeckým pracovníkem obnoveného Židovského muzea. Středem jeho zájmu byla muzejní knihovna, z níž se snažil vybudovat odbornou knihovnu vědeckého ústavu evropského významu. Jedním z výsledků jeho práce v oblasti hebrejské bibliografie je *Bibliografický přehled židovské Prahy* (Praha 1952). Svou předválečnou činnost v Pohřebním bratrstvu a studium náhrobních nápisů starého pražského židovského hřbitova zhodnotil v monografii *Starý židovský hřbitov v Praze*. Je autorem mnoha článků – o Pohřebním bratrstvu, židovské mystice nebo pražské židovské historii. V letech 1954–1956 působil na Filosofické fakultě university Karlovy. Zemřel v Praze 4. 3. 1967. PAŘÍK, Arno. *Muneles, Otto*. In: YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. [náhled 20. 7. 2020]. Dostupné z https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Muneles_Otto

⁷⁸ LANGER, Jiří. *Devět bran*. Praha: Sefer, 1996.

⁷⁹ Heinrich Chajim Brody (1868-1942) se narodil v Užhorodě. Jeho otec Šalamoun Brody byl také rabínem. Rabínskému i světskému vzdělání se mu dostalo v Berlíně. Věnoval se hebrejské středověké poezii. V letech 1898-1905 působil jako rabín konzervativní obce v Náchodě. V roce 1905 začal vyučovat na škole Talmud-Tora v Praze a v roce 1912 vystřídal svého tchána Nathana Ehrenfelda, s jehož dcerou Ellou se oženil v roce 1898, v úřadu vrchního pražského rabína. Byl členem organizace *Mizrachi*. V roce 1930 odešel do důchodu a přesídlil s rodinou z Prahy do Berlína, kde se věnoval vědecké činnosti, působil v Institutu pro výzkum hebrejského

U Langra nastal ještě jeden obrat, poté co odešel do Vídně za studii na hebrejském pedagogickém semináři a vrátil se jako přesvědčený sionista. Hebrejštinu dokonale ovládnul, psal v ní verše a později ji dokonce vyučoval v okruhu svých sionistických pražských přátel (Franz Kafka, Felix Weltsch, Max Brod).⁸⁰ Langer se stal i učitelem náboženství na židovské škole, která fungovala v letech 1920 - 1942 v Jáchymově ulici v Praze.⁸¹ Jeho metoda výuky se stala předmětem stížností rodičů.⁸² Max Brod se velmi zasazoval, aby školu mohly navštěvovat děti uprchlíků z Východu. Významné menšině pražských Židů nicméně leželo na srdci nejen blaho východoevropských běženců, ale rozhodli se také jejich přítomnosti využít k prohloubení vlastního pochopení židovské národní kultury. Max Brod, který během války sloužil na poště, zatímco většina jeho přátel bojovala na frontě, se v Praze věnoval židovské politice a v Nouzové škole pro židovské uprchlíky z východu vedl kurz světové literatury pro dívky ve věku od 15 do 19 let.⁸³

Přesto všechno židovští uprchlíci z východu představovali jednoho z největších nepřátel i v novém Československém státu. V roce 1919 na více místech v Československu rostl odpor vůči židovským uprchlíkům, kteří se ještě nevrátili domů. Hlavně ve městech přerůstala nenávist vůči východním Židům do antisemitských schůzí, demonstrací a letáků. Pod nátlakem úřadů nakonec musela většina židovských uprchlíků odejít. Nejen českoslovenští úředníci si pevně zapsali do paměti, že východní Židé nejsou vítání, přitom na opačném konci nové republiky žilo několik desítek tisíc východních podkarpatoruských Židů.⁸⁴

básnictví, který byl po převzetí moci nacisty v roce 1933 přeložen do Jeruzaléma, kam Brody spolu s rodinou v roce 1934 emigroval. V roce 1937 ovdověl. Zemřel 7. května 1942. In: KLEMPERER, *Pražský rabinát*, 2008, s. 177-178.

⁸⁰ Cahová, Ivana. Historický úvod k literárnímu semináři Židé na Moravě.

⁸¹ Obecná a základní škola, která fungovala v letech 1920–1942 v Jáchymově ulici v Praze, viz on-line výstavu. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/>

⁸² Podrobněji viz ČAPKOVÁ, Kateřina. *Chasid učitelem náboženství v Praze*. In: Židovská ročenka 2000/2001, s.151-167.

⁸³ KIEVAL, Hillel J. *Formování českého židovstva*.

⁸⁴ FRANKL, Michal a kol. Uprchlíci. In: FRANKL, Michal a kol. *Naši nebo cizí?: Židé v Českém 20. století*.

1.5. Kulturní střetnutí

Poté co se v roce 1919 stala Podkarpatská Rus součástí Československa⁸⁵, znamenalo to pro místní židovskou společnost příchod nových civilizačních i intelektuálních trendů.⁸⁶ Jejich příkladem a ztělesněním v případě Mukačeva může být působení **Chajima Kugela**⁸⁷, jenž se sem přistěhoval roku 1924 a založil zde židovské gymnázium se soukromou finanční podporou T. G. Masaryka. Bylo jediným v Československu, jehož vyučovacím jazykem byla hebrejšтина. Tato škola byla chloubou československých sionistů. Sionistům se navzdory odporu chasidských Židů podařilo otevřít i gymnázium v Užhorodu.⁸⁸ V meziválečném Mukačevu působily též sionistické organizace *He-Chaluc*, *Ha-Šomer ha-cair*, *Betar* nebo *Mizrachi*. Město navštěvovali mnozí sionističtí představitelé, například Vladimír Žabotinskij, Menachem Begin nebo Berl Kacnelson.⁸⁹ Proti sionismu se stavěli chasidé a známým odpůrcem byl i tehdejší chasidský mukačevský rebe Chajim Elazar Špira, který byl i proti vystěhování do Palestiny a mnozí z těch, kdo válku a šoa přežili, mu to měli pak za zlé. Rabín Chajim Eleazar Špira v tamější synagoze dokonce proklel sionisty, nazval je nečistými a bezbožnými a vyzval chasidy a všechny Židy, aby neposílali své děti do mukačevského hebrejského gymnázia.⁹⁰ Podobně to svému chasidskému rabínovi, byť z jiné dynastie, měl za zlé i pozdější teplický duchovní Chaim Klein: „*Jak ostře a radikálně můj rabín zakázal a odradil každého Žida, který*

⁸⁵ V listopadu 1918 podepsali ve Filadelfii představitelé rusínské emigrace, která čítala na 400 tisíc Rusínů, pod vedením právníka Grigorije Žatkoviče dohodu s Tomášem Garrigue Masarykem, na jejímž základě měla být zdejší, do té doby Maďary národnostně utlačovaná oblast dosavadních Uher, začleněna do budoucího Československa jako jeho autonomní část. V únoru 1919 se v Paříži sešel Žatkovič s A. Beskidem, mluvčím Podkarpatska a vytvořili rusínskou komisi a společně s československou delegací na mírové konferenci předložili plán na spojení Podkarpatské Rusi jako autonomní oblasti s Československem. Podrobněji viz ŠVORC, Peter.

⁸⁶ Definitivně bylo rozhodnutí o připojení Podkarpatské Rusi k ČSR potvrzené saintgermainskou smlouvou z 10. září 1919 a potom i trianonskou mírovou smlouvou z 4. června 1920, kterou Maďarsko přiznávalo Československu území Slovenska a Podkarpatské Rusi a uznávalo jeho nezávislost a územní nedotknutelnost. Podrobněji viz ŠVORC, Peter.

⁸⁷ Chajim Kugel (1896–1953) byl československý sionistický politik, poslanec Národního shromáždění za Židovskou stranu, později izraelský politik a starosta města Cholon za stranu Mapaj. Narodil se v Minsku. Jeho rodiče byli aktivní v sionistickém hnutí Chovevej Cijon. Vystudoval hospodářské vědy a filozofii na Univerzitě Karlově v Praze a trvale přesídlil do Československa. ČAPKOVÁ, Kateřina. *Kugel, Hayim*. In: YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. [náhled 2. 8. 2020] Dostupné z: <https://yivoencyclopedia.org>

⁸⁸ PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě. 2., přeprac. a rozš. vyd.* Praha: Sefer, 2001. ISBN 80-85924-33-1. s. 529

⁸⁹ SLÁDEK, Pavel. ZISS, Dani. Chasidský rebe ve filmu. *Rabi Chajim Eleazar Spira a jeho pobyt v Mukačevu*. Roš Chodeš. 2015/3. Srov. BLODIGOVÁ, Alexandra. KŘEŠŤAN, Jiří. BUBENÍK, Jaroslav. *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918-1948*. Institut Tereziánské iniciativy – Sefer, Praha 2001, s. 33-37. ISBN 80-85924-27-7

⁹⁰ The History of the Munkács Community Before the Holocaust. [náhled 2. 8. 2020] Dostupné z: <https://www.yadvashem.org>

chtěl emigrovat z Rumunska do Palestiny. A to i když tehdy už byla v Rumunsku u moci fašistická vláda. V té době přijeli různí vyslanci z několika měst v Rumunsku, členi sionistických organizací, svolávali shromáždění Židů a řečnili o tom, jaká je situace a že je nejvyšší čas, aby Židé opustili Rumunsko a co nejdřív se odstěhovali do Palestiny, a že v námořním přístavu v Konstanci stojí připravená loď. Avšak rabín křičel: „Ne, ne, ne! Chraň Bůh! Žádný Žid se nesmí odstěhovat do Palestiny, kde sionisté nejedí košer stravu a nedodržují sobotní předpisy.“ A že Pán Bůh pomůže a brzy zase bude v Rumunsku vše v pořádku. A tímto svým fanatickým jednáním způsobil, že velmi mnoho Židů, kteří mu uvěřili, trochu později místo do ne-košer Palestiny šli do Osvětimi.“⁹¹

Spory nebyly jen mezi chasidy a sionisty, značné spory měli chasidé i mezi sebou. Zvláště, když roku 1920 prchl z Belzu do Mukačeva **Jissachar Dov Rokeach**, vůdce belzských chasidů, s nímž se setkal Kafka ve Františkových Lázních. V Belzu sice měl velký chasidský dvůr se studovnou, kterou navštěvovali Židé ze všech koutů, včetně pražského rodáka Jiřího Langra, ale kvůli válce musel Belz opustit. I v Mukačevě nalezl řadu přívrženců, jako ostatně všude, kde se usadil, problém však byl, že Mukačevo bylo sídlo zmíněného chasidského rabína Chajima Elazara Špiry. Napětí vyústilo v otevřený veřejný konflikt, který trval až do roku 1923, kdy se podařilo rabínovi Špirovi přesvědčit československé úřady, aby belzského rabína vypověděly ze země.⁹²

Mukačevo se stalo centrem zájmu médií, když chasidský rabín Chajim Elazar Špira vdával svoji dceru Chaju Frymu Rivku za rabína Barucha Rabinoviče, který se pak stal jeho nástupcem. Na svatbu, která se konala 15. března 1933 a trvala celých sedm dní, se do Mukačeva sjelo na dvacet tisíc hostů z celé Evropy i z USA. Okolní státy zrušily pro svatební hosty vízovou povinnost a celou událost sledovali novináři. V *The New York Times* informovali o nutnosti policejní asistence i o tom, že na svatbu dostalo pozvání šest set chudých. Také česká Národní politika o svatbě informovala v několika reportážích. V den svatby vyšel článek s titulkem „Senzační židovská svatba v Československu“. Autor, jenž se o tématu informoval u pražského rabína **Aladara Deutsche**⁹³, který se s rabínem Špirou znal, v článku poznamenává, že „budou

⁹¹ *Životopis a životní prožitky před válkou, během války, jakož i po válce až do revoluce v roce 1989.*

Vzpomínky člena a kantora Židovské obce v Teplicích, pana Chaima Kleina (6. 2. 1919). Část 2. Maskil.2013/12*

⁹² SLÁDEK, Pavel. ZISS, Dani. Chasidský rebe ve filmu. Rabi Chajim Eleazar Spira a jeho pobyt v Mukačevu.

⁹³ Aladar Deutsch (1871-1949) se narodil v Ároktő u Miškolce. Po studiích ve Frankfurtu nad Mohanem odešel do Prahy, kde zastával funkci kazatele nejprve v Cikánské synagoze a po jejím zrušení v Jeruzalémské synagoze. Zastupoval vrchního rabína N. Ehrenfelda a po odchodu vrchního rabína H. Brodyho se stal 1930 zástupcem vrchního rabína. Byl předsedou spolku pro šíření židovské vědy Afikej Jehuda (zal. 1896) v Praze, členem kuratoria židovské školy v Praze a spolupracovníkem časopisu Jaldut pro mládež. Patřil k iniciátorům spolku *Jüdischer Volksverein*, který vznikl 1900 jako první sionistická organizace v Čechách. Zastával též funkci rabína

zachovány všechny náboženské tradiční zvyky, které jsou již v Praze neznámý“. Lepší příklad kontrastu židovství na západě a východě republiky, než odkaz na tyto dva rabíny úřadující ve stejnou dobu v Československu, sotva nalezneme. Celou svatbu natáčela hollywoodská společnost Fox, jež Špirovi zaplatila za povolení 100 000 korun, což bylo potom předmětem kritiky.⁹⁴ Dobové filmové záběry ze svatby se dochovaly a jsou běžně ke shlédnutí.⁹⁵

Další zpolitizovaný incident pochází z roku 1930, kdy rabína Špiru poplival místní pobuda Samuel Farbenblum. Ukázalo, že nebyl najat politickými oponenty rabína Špiry, ale že se podnapilý Farbenblum vracel z celonočního popíjení a vyčítal mu, že kdysi Špira prohlásil, že slivovice vyrobená podnikem Farbenblumovým není košer.⁹⁶

Orientovat se v poměrech na Podkarpatské Rusi nebylo jednoduché, zvláště pro české úředníky, kteří přišli do této východní oblasti Československa.⁹⁷ Někteří se museli připravit na jinou kulturu a jazyk, a proto v této souvislosti vydal Jiří Langer svou knížku *Talmud - Ukázky a dějiny*, která vyšla na objednávku nákladem *Svazu Čechů – Židů*, kterou spoluzakládal jeho otec Max Langer. Útlý svazek obsahuje v první části stručný výklad dějin a smyslu Talmudu, poučení o podobě jeho různých vydání a způsobu studia, v druhé pak autorův překlad sta ukázek z tohoto nejrozsáhlejšího díla hebrejského písemnictví. Publikace byla určena českým úředníkům, kteří se na Podkarpatské Rusi setkávali s židovskou tradicí židovského náboženství.⁹⁸ Sám Langer nějakou dobu žil na Podkarpatské Rusi, kde nedaleko Mukačeva organizoval skupinu mladých Židů přeškolujících se před odchodem do Palestiny na zemědělce.⁹⁹ A naopak tehdy v Praze a Brně vyučovalo několik Židů z Podkarpatské Rusi, kteří si takto přivydělávali při svém studiu na pražské či brněnské univerzitě. Pro výuku náboženství jim postačovaly znalosti z chederu. Často byli Židé z Podkarpatské Rusi šokováni neznalostmi

pražského pohřebního spolku Chevra kadiša. Už 1907 publikoval studii o dějinách Cikánské, Velkodvorské a Nové synagogy v Praze. Po odjezdu rabína G. Sichera byl 1939 jmenován vrchním pražským rabínem. Poté, co nacisté zakázali konání bohoslužeb, vedl je každodenně tajně ve svém bytě. 1943 byl deportován do Terezína. Po válce se vrátil do Prahy. 1947 ze zdravotních důvodů odstoupil z funkce vrchního rabína. Byl pohřben na Novém židovském hřbitově v Praze. (KLEMPERER, G. *Pražský rabínát*, 2008, s. 178.)

⁹⁴ SLÁDEK, Pavel. ZISS, Dani. *Chasidský rebe ve filmu. Rabi Chajim Eleazar Spira a jeho pobyt v Mukačevu*. Roš Chodeš. 2015/3.

⁹⁵ Dostupné z: [Wedding of the Daughter of Rabbi Chaim Elazar Shapira in Munkács, 15.03.1933](#)

⁹⁶ BLODIGOVÁ, Alexandra. KŘEŠŤAN, Jiří. BUBENÍK, Jaroslav. *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918-1948*, s. 38.

⁹⁷ Když se Podkarpatská Rus stala součástí Československého státu, mělo území rozlohu 12 617 km². Nacházelo se zde 487 obcí s 604 593 obyvateli. Z nich 372 500 patřilo k rusínsko-ukrajinské národnosti, 103 690 k maďarské, 79 715 k židovské, 19 775 k slovenské a české a 22 051 obyvatelů k jiným národnostem (německé, polské, rumunské).

⁹⁸ PĚKNÝ, Tomáš. *Trojí řeč Jiřího Mordechaje Langra*. In: *Devět bran: Chasidů tajemství*.

⁹⁹ FISCHL, Viktor. *Židovská ročenka*, 1992.

židovských dětí v Čechách. Příkladem může být dopis Morice Leboviče, šestadvacetiletého učitele náboženství narozeného v Malých Gejovcích na Podkarpatské Rusi z listopadu 1936. Po dvou měsících výuky náboženství Židovských studentů na pražských karlínských školách přednesl reprezentaci obce údiv nad tím, že žáci bez rozdílu nejsou schopni číst hebrejsky, natož překládat, musel tedy začít se slabikářem, a že dějiny umí jen do Mojžíšovy smrti.¹⁰⁰

V Československu mohli podkarpatští Židé vydávat vlastní noviny a časopisy. V maďarštině vycházel kulturní a hospodářský týdeník *Zsidó Néplap*, který vycházel od roku 1921 a vedl ho Béla Szerényi. V jidiš vycházely troje noviny. V Mukačevu vycházel jednou týdně levicově sionistický *Jüdische Stimme*. Rabiho Špiru podporovaly jidiš noviny *Jüdische Zeitung*. A třetí, *Jüdisches Volksblatt*, patřily politickým oponentům rabiho Špiry. V češtině vycházely *Židovské Národní Listy* a *Židovské hlasy*. Jednotlivé politické strany měly také možnost vydávat vlastní periodika.¹⁰¹

V roce 1921 vznikla na Podkarpatské Rusi *Židovská konzervativní strana*. V komunálních volbách roku 1923 sionistické i nesionistické konzervativní proudy kandidovaly společně pod názvem *Židovská strana Podkarpatské Rusi*, jež v mnoha obcích výrazně uspěla. Naopak během parlamentních voleb na Podkarpatské Rusi v roce 1924 se židovský tábor rozštěpil. Sionistický tábor do nich šel jako *Židovská lidová strana*, zatímco ortodoxní a konzervativní křídlo kandidovalo jako *Židovská demokratická strana*. Neuspěla ani jedna z nich. Na Podkarpatské Rusi pak zcela převládl nesionistický směr a kandidovala tam *Židovská republikánská strana*, jejíž kandidátní listinu vedl Mořic Guttmann. Ve volbách pak ale *Židovská strana* díky alianci se sociálními demokraty měla garantována dvě poslanecká křesla, která získal Angelo Goldstein a Chajim Kugel, zástupce Židů z Podkarpatské Rusi. Předsedou strany se po odchodu Marguliese stal Arnošt Frischer. V paralelně probíhajících zemských volbách v roce 1935 na Podkarpatské Rusi uspěla i *Židovská republikánská strana*.¹⁰²

Po zbytek 30. let *Židovská demokratická strana* postupovala dál ve své organizaci plnohodnotné politické strany. V československém parlamentu zároveň pokračovala v obhajobě židovských zájmů a zesilovala svůj boj proti projevům antisemitismu. Ovlivňovala řešení autonomie Podkarpatské Rusi a národnostního vyrovnání v republice. Po Mnichovské dohodě na podzim 1938 ovšem aktivita *Židovské demokratické strany* skončila, ale Arnošt

¹⁰⁰ ČAPKOVÁ, Kateřina. *Židovská náboženská komunita v českých zemích mezi válkami*. Studie. 2007, s. 60.

¹⁰² Podrobněji viz CRHOVÁ, Marie. Politické strany a politika židovské menšiny. In: Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861-1938. Brno: Doplněk, 2005.

Frischer, předválečný předseda této strany, se od roku 1941 stal členem *Státní rady Československé*, exilového parlamentu v Londýně. Chajim Kugel přišel v souvislosti se záborem Mukačeva maďarskou armádou o svůj mandát a uprchl z Evropy. Angelo Goldstein taktéž emigroval. Na Slovensku byla v důsledku Žilinské dohody, kdy se zde začal formovat autoritativní režim Hlinkovy slovenské Ľudové strany, židovská politická činnost zcela utlumena již před koncem roku 1938. Po roce 1945 již v Československu samostatné politické strany židovské menšiny nevznikly.

1.6. Druhá světová válka

K maďarská okupaci Podkarpatské Rusi došlo na základě vídeňské arbitráže z 2. 11. 1938, a 12.3.1939 zabrali Maďaři i její zbytek. Pro Židy to představovalo perzekuci, jež vylučovala možnost legálně odejít ze země, kde Židé nesměli chodit do státních škol a byli vylučováni ze zaměstnání. Židé byli systematicky nejružnějšími způsoby omezování protizidovskými zákony. Když v červnu 1941 Německo zaútočilo na SSSR, připojilo se i Maďarsko. Během krátké doby byla sovětská armáda vytlačena z Haliče, kterou SSSR získal v září 1939 po paktu Ribbentrop-Molotov o neútočení. Proněmecká vláda László Bárdossyho využila této situace, neboť v podkarpatské oblasti se usadili Židé, kteří přišli kolem roku 1914 z Haliče a vědělo se, že mnozí z nich, včetně jejich potomků, nemají uherské občanství, či se v meziválečném období stali československými občany, čímž byli nyní diskvalifikováni cizí státní příslušníky. Ještě téhož měsíce zahájil *Ústřední národní úřad kontrolu cizinců* přípravu jejich deportace. 12. července 1941 vydala Bárdossyho vláda usnesení, aby byli Židé bez maďarského občanství nebo nejasného občanství vystěhováni. V rámci tohoto usnesení bylo asi 18 500 Židů bylo transportováno do Jasině a předáno německým orgánům, které je dopravily do Kolomyje. Po velkých skupinách museli dojít pěšky do Kamence Podolského, kde byli 27.-28. srpna 1941 postříleni. Jen asi 2 000 z nich se podařilo utéct.¹⁰³

Mezi těmi, kterým se podařilo utéct z Kamence Podolského toho osudného roku je i rodina Lebovičů, kteří před válkou bydleli v Teplicích. Max Lebovič z Podkarpatské Rusi se tam přišel. Na jaře 1939 přesídlili kvůli nepokojům z Teplíc do Sineviru, ale v srpnu 1941 nastaly velké těžkosti, kdy musela rodina Lebovičových společně s otcovými rodiči nastoupit

¹⁰³ RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Praha: Vyšehrad, 2016, str. 190.

do transportu. Oficiálním důvodem ale nebyl jejich židovský původ, nýbrž fakt, že měli československé státní občanství. „Říkali, že prý nemáme maďarské státní občanství, nejsme Maďaři, tak nás musí přemístit. Že nemůžeme zůstat na maďarském území.“ Ze Sineviru tehdy vyvezli asi třicet Židů. „Nejdříve nás vezli nákladním autem do Chustu, kde nás přeložili na přistavené vagony. A protože bylo léto, tak to byly otevřené vagony.“ Rodině Lebovičů i ostatním deportovaným začala čtyři a půl měsíce trvající anabáze, kdy pomalu a s přestávkami cestovali z nádraží do nádraží na trase Delatin, Kolomyja, Kamenec Podolský. Spali ve vagonech, po nádražích, v různých ohrazených prostorech. Nakonec ale měli alespoň Lebovičovi štěstí. V otevřeném vagonu je zahlédl vzdálený příbuzný, který sloužil u maďarské židovské pracovní čety a jel zrovna autem kolem trati. Ten sledoval transport až na místo dalšího vyložení a pak vyrozuměl svého strýce Nándora Leboviče, který jezdil pro německou armádu sanitkou. Mezitím již transport dorazil do Kamence Podolského. Strýc Nándor urychleně zorganizoval záchrannou akci. Zanedlouho přijel strýcův kolega Meller s prázdnou sanitkou a místo raněných vojáků do ní naložil celou rodinu Lebovičů. Kontroly proběhly asi třikrát, než jsme se dostali zase na maďarskou stranu, zpět na Podkarpatskou Rus.¹⁰⁴ Max Lebovič měl pět bratrů a jednu sestru.

Situace se změnila, když si nová maďarská vláda chtěla nechat otevřené cesty k vyjednávání se Spojenci a odmítala německý nátlak obnovit další deportace. Roku 1942 se Maďarsko stalo bezpečným místem pro Židy a nehrozily transporty. Utíkali sem Židé především ze Slovenska, ale i okolních zemí a snažili se zde přečkat válku.¹⁰⁵

Některé podkarpatské židovské rodiny byly však i jinak poznamenány, neboť židovští muži musili narukovat do pomocných jednotek maďarské armády beze zbraně a účastnit se už od roku 1941 bojů s Rudou armádou. „V roce 1941 vzali Maďaři všechny mladé židovské muže do pracovního tábora, aby v nelidských podmínkách vykonávali těžkou práci. Židé dostali rozkaz nosit na svých šatech žlutou židovskou hvězdu se slovem Jude (Žid). Židé byli vyloučeni ze škol a mnoha pracovních míst.“¹⁰⁶

¹⁰⁴ DRDA, Adam. POKORNÝ, Vít. Lotte Kozová (1925). Každý ať počítá s tím, že celý život je kompromis a nic se nedá lámat přes koleno. Rozhovor z 29. 07. 2016. Příběhy 20. století: Nucená práce v době národního socialismu. [cit. 11.07.2020]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/>

¹⁰⁵ RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946. Praha: Vyšehrad, 2016, str. 191.

¹⁰⁶ Vzpomínky Gitl Mindl Adlerové, rozené Ackermannové. Materiál od Malvíny Hoffmanové, jejíž rodině je věnovaná podkapitola Rodina Adlerova v Ústí nad Labem.

Válečné utrpení, těžká manuální práce, ale také šikany ze strany maďarských velitelů posílily snahy o dezerci. V naprosté většině však krátce po přechodu hranice skončili židovští vojáci v rukách pohraničních oddílů NKVD a v provizorních věznicích, zřízených NKVD. Většina padla ihned do sovětského zajetí a byli následně deportováni do táborů sovětského Gulagu. Většinou byli odsouzeni ke třem letům nucených prací v táborech na severu.¹⁰⁷

Když 19. března 1944 obsadila německá armáda Maďarsko, dostala se k moci vláda Domeho Sztójajyiho, jež vydala nová protižidovská nařízení. Z politicko-sociologického hlediska bylo jednodušší začít s deportacemi Židů na podkarpatském území, kde byl zřízen tzv. evakuační referát v Užhorodě. Během této krátké doby jim zabavili veškerý majetek a byla jim odejmuta zbývající práva. V dubnu, tehdy to bylo dva dny po svátku Pesach, začalo shromažďování do ghett. Transporty z ghett do Osvětimi pak připadly na svátek Šavuot, první z nich se odehrál v květnu 1944 z Mukačeva a poslední byl z Chustu v červnu téhož roku. Odhady se liší, ale celkem bylo zhruba 85 000 osob deportováno v tomto období,¹⁰⁸ a z nich přežil jen málo kdo.

Z ruského zajetí zachránila Židy existence *Československého armádního sboru* generála Svobody v Buzuluku, který se potýkal s nedostatkem mužstva. Tak nakonec i Stalin usoudil, že nebude na škodu jeho poválečným plánům propustit na svobodu československé občany z Podkarpatské Rusi, aby se připojili ke Svobodově vznikající armádě. V jejích počátcích byl tak podíl Židů na jejím počtu více než poloviční (Erich Kulka: *Židé na východní frontě*). S příchodem asi 10 000 volyňských Čechů se procentuální podíl Židů se snížil, ale i tak byl v bojích o Sokolovo, o Kyjev a později při *Karpatodukelské operaci*, kde Svobodova armáda utrpěla největší ztráty, podíl Židů na bojích a na počtu padlých a zraněných neúměrný jejich procentnímu zastoupení při sčítání lidu za První republiky. Přesto byl podíl Židů na válce v zahraničních armádách fakticky tajen ještě před převzetím moci komunisty v poválečném Československu. Důvodem byl často nezastíraný antisemitismus, s nímž se v armádách na Západě i Východě setkávali.¹⁰⁹ Převážně z nich se po válce rekrutovali ti, kdo přežili. Po roce 1945 se mnoho podkarpatoruských přeživších rozhodlo emigrovat do Československa v důsledku nastolení sovětské vlády. Navíc ti, co se vrátili, zjistili, že jejich domovy už jim nebudou vráceny a téměř všichni koho znali už zde nebyli. Po komunistickém převzetí moci v Československu v únoru 1948 nastala velká vlna emigrace do Izraele nebo do zámoří. Židé, kteří zůstali v Zakarpatské Ukrajině, čelili náboženské a sociální diskriminaci. Zatímco v

¹⁰⁷ DVORÁK, Jan a Adam HRADILEK. *Židé v Gulagu*, str. 121-129.

¹⁰⁸ RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Praha: Vyšehrad, 2016, str. 191.

¹⁰⁹ Podrobněji viz KULKA, Erich. *Židé v Československé Svobodově armádě*. Naše vojsko. Praha 1990.

regionu bylo v roce 1971 nejméně 13 000 Židů, dnes žije v Zakarpatské Ukrajině jen několik stovek Židů.

2. Optanti Podkarpatské Rusi

Československá republika, která obnovila svou existenci po druhé světové válce, se od předchozí v mnohém lišila. Ze zkušeností, získaných v důsledku mnichovské dohody a německé okupace, vyvodili představitelé obnovené republiky s demokratickým zřízením neslučitelné závěry. Prezident Beneš 2.7. 1945 prohlásil, že díky hořké zkušenosti Československo nestrpí na svém území národnostní menšiny. Úřady vysvětlily, že v obnovené republice jim již nebudou poskytnuta zvláštní práva. Nová republika přestala být národnostní republikou, jako tomu bylo za první republiky. Většina Němců i velká část příslušníků maďarské menšiny byly vyhnány. Vyhnání se nevztahovalo na židovské obyvatelstvo. Problém byl ale v tom, že ani oni nebyli vítáni.¹¹⁰ Po osvobození koncentračních táborů na konci druhé světové války se do Československa postupně vraceli přeživší šoa, vojáci ze zahraničních armád i někteří emigranti. Po celou dobu věznění doufali, že se vrátí domů a začnou nový, lepší život. Jak ukazují vzpomínky některých přeživších šoa, po návratu do původní vlasti je čekalo zklamání. „*První noc jsme strávili v noclehárně, poslyšte, to bylo horší než celý lágr. Celé čtyři roky sníte o tom, jak se vrátíte domů, a potom jste s tuláky v noclehárně.*“¹¹¹

Psychicky i fyzicky ztýraní přeživší se tak pokoušeli začít nový život a čelili při tom řadě překážek: neporozumění ze strany majoritní společnosti, projevům antisemitismu, potížím s restitucí majetku a problémům s chybějícími dokumenty.¹¹² Po druhé světové válce přišlo do Československé republiky asi šest tisíc Židů z Podkarpatské Rusi. Podle smlouvy mezi Československou republikou a SSSR ze dne 29. 6. 1945 o Zakarpatské Ukrajině odstoupila ČSR území Zakarpatské Ukrajiny Sovětskému svazu. Smlouva upravila též právo opce, tj. možnosti občanů ze Zakarpatské Ukrajiny, rozhodnout se pro občanství sovětské či československé opčním prohlášením, které bylo nutno podat do 1. března 1946 u Ministerstva vnitra. Právo opce měli čs. státní občané české nebo slovenské národnosti, kteří ke dnu 29. června 1945 měli své trvalé bydliště nebo domovské právo v některé obci postoupeného území,

¹¹⁰ YEGAR, Moshe. *Československo, sionismus, Izrael. Historie vzájemných vztahů*. [Přeložili]: Adamová, Eva – Sláma, Petr. Praha: Victoria Publishing, 1997. 235 s., ISBN:80-7187-087-0

¹¹¹ FRANKL, Michal a kolektiv autorů. *Návrat a odchod*. In: *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*, sv. 1, Velké a malé dějiny.

¹¹² KREJČOVÁ, Helena – *K některým problémům židovské menšiny a českého antisemitismu po roce 1945*. In: *Židé v české a polské občanské společnosti* / Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1999 s. 65-77.

a vojenské osoby ruské nebo ukrajinské národnosti, které bojovaly v čs. armádě, jakož i členové jejich rodin.¹¹³ „*To, že jsme chodili do české školy, nám pomohlo, i když nevím, jak dalece viděli rodiče dopředu, že to považovali za morální povinnost vůči Československému státu. A mně to prospělo k tomu, že jsem měl možnost optovat pro Československou republiku, jelikož jsme vykážali, že jsme chodili do českých škol. To byla podmínka, že jenom ti můžou zůstat, kteří navštěvovali české školy, mimo vojáky, kteří bojovali se Svobodou v armádě, ti měli také ta samá práva jako my.*“¹¹⁴

Ani SSSR však usazování Židů z Podkarpatské Rusi v ČSR nevítila. Optant musel doložit osvědčení o státním občanství, domovský list, uvést trvalé bydliště, národnost, která se posuzovala podle všeobecných hledisek, například podle obcovací řeči nebo účasti na kulturním životě. Tomu ale předcházelo stanovisko, podle kterého šlo národnost českou nebo slovenskou prokázat jen výpisem ze sčítacího archu z roku 1930. Vojenské osoby ruské a ukrajinské národnosti musely prokázat účast ve válce proti Německu v řadách zahraniční československé armády. Všem, kdo podali opční prohlášení a jejichž opční prohlášení bylo přijato, bylo vydáno potvrzení s doložkou, že je až do pravoplatného vyřízení žádosti považován za čs. státního příslušníka. Opce byla platná až poté, kdy se k ní souhlasně vyjádřilo Ministerstvo vnitra.¹¹⁵ Přes tento jasný právní stav, který změněn nebyl, docházelo na četných místech pohraničního území k zákrokům státních a místních orgánů proti židovským optantům z Podkarpatské Rusi. Ruským orgánům, provádějícím repatriaci ruských příslušníků do Sovětského svazu, byly podávány nesprávné informace o zákonném statutu optantů a optanti byli vyzýváni, aby se bez ohledu na to, že mají v rukou potvrzení o opci, anebo dokonce i osvědčení o čs. státním občanství, dostavili na příslušné úřady k repatriaci. Sovětské úřady totiž často potvrzení o národnosti neuznávaly a rozhodující pro ně byla pouze národnost uvedená ve sčítací listině z roku 1930. Navíc požadovali nejprve žádost o propuštění ze sovětského státního občanství. Stávalo se, že proti nic netušícím optantům byly provedeny akce, při nichž byli pozatýkáni. Začátkem března 1946 byla dokonce v denním tisku uveřejněna výzva, aby se státní občané SSSR ruské nebo ukrajinské národnosti přihlásili k registraci za účelem jejich repatriace. Bez ohledu na to, že již dostali osvědčení o opci či československém státním občanství, byli předváděni k ruským důstojníkům, dostávali obálky k nástupu do transportu,

¹¹³ Věstník.

¹¹⁴ Jiří Král. Z výstavy

¹¹⁵ Věstník.

docházelo i k zatýkání a dopravování do sběrného repatriačního střediska SSSR v Praze na Letné.¹¹⁶

Optanti Podkarpatské Rusi byli v těžké situaci, navíc tu byla hrozba, která vyvstala pro osoby, jejichž opční žádosti byly zamítnuty. Tyto osoby měly být jako sovětsí státní příslušníci repatriováni zpět do vlasti. Mnoho židovských optantů proto ze strachu před možnou deportací do SSSR odešlo do americké zóny Německa, kde v táborech pro tzv. *displaced persons* čekali na další emigraci.¹¹⁷

Rada židovských náboženských obcí (dále jen RŽNO) si byla vědoma těchto problémů, kterým optanti museli čelit, a proto se snažila v záležitostech židovských optantů intervenovat formou memorand posílaných na ministerstvo vnitra a další úřady. *"Ministerstvo vnitra vydává opční osvědčení jen výjimečně a jen v takových případech, kde jsou splněny předpoklady o pobytu na čs. území před 21. květnem 1938. Zároveň přikročuje k odmítání prohlášení oněch optantů, kteří ještě doklady nepředložili. Podle posledních zpráv odmítá Ministerstvo vnitra i ona opční prohlášení, která jsou sice doložena doklady, u nichž však schází jenom doklad o české nebo slovenské národnosti."* Vzhledem k nepříznivé situaci Židů z Podkarpatské Rusi se RŽNO rozhodla intervenovat a zažádat o pomoc i ministra zahraničních věcí Jana Masaryka.¹¹⁸ Zástupci RŽNO chtěli chránit podkarpatské Židy jako tzv. *displaced persons* a nenutit je k návratu na Podkarpatskou Rus. Československé republice, psali, by nemělo být lhostejné, *kdyby právě z našeho území měly být repatriovány tyto nešťastné oběti fašistické perzekuce."*

Sovětské orgány se naopak obracely přímo na SNB, aby předváděla sovětské občany do sběrného střediska v Praze. Mnohdy byly ale předváděny i osoby, kterým československé občanství již uděleno bylo. V roce 1946 bylo na Podkarpatskou Rus odsunuto asi dvacet rodin, které již před válkou bydlely v českých zemích nebo na Slovensku. RŽNO několikrát upozorňovala na nedobrovolnou repatriaci židovských osob na Podkarpatskou Rus přímo komunistického ministra vnitra Václava Noska. *"Dovolujeme si v této souvislosti poukázat na to, že na základě konkrétního případu máme obavu, že bude vznesen značný neklid a nejistota i do řad těch optantů, jimž státní občanství již bylo potvrzeno. Stal se v posledních dnech případ, že československý státní občan Moric Grünwald, bytem v Děčíně, jemuž bylo potvrzeno státní*

¹¹⁶ FRANKL, Michal a kolektiv autorů. *Návrat a odchod*. In: *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*, sv. 1, Velké a malé dějiny. Dostupné z: http://www.nasinebocizi.cz/wp-content/uploads/2014/02/4-07_Navrat_a_odchod.pdf

¹¹⁷ RUTOVÁ, Radana. *Židé v poválečném Československu*. Diplomová práce. 2011 s. 87-91

¹¹⁸ FRANKL, Michal a kolektiv autorů. *Návrat a odchod*. In: *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*, sv. 1, Velké a malé dějiny.

občanství dne 8. září 1947, byl SNB zajištěn, předán sovětskému repatriáčnímu středisku a odvezen na Podkarpatskou Rus." RŽNO zároveň žádala, aby byl odvolán oběžník Ministerstva vnitra okresním národním výborům o zajištění a nucené repatriaci osob, kterým československé občanství nebylo uznáno.

Přesný počet Židů z Podkarpatské Rusi a počet těch, kterým se podařilo získat opční prohlášení, není proto snadno určitelný. Arnošt Frischer v říjnu 1946 kalkuloval s možným počtem šesti tisíc Židů původem z Podkarpatské Rusi. *"Situace Židů, kteří se přistěhovali z PKR, je z velké části ještě nevyřešena. Zhruba odhaduji, že jsme zde měli původně asi 6000 přistěhovalců tohoto druhu. Asi dva tisíce z nich opustilo zem, když bylo akutní nebezpečí, že budou nuceni vrátit se do PKR. Asi dva tisíce dostaly státní občanství, hlavně proto, že šlo o vojáky zahraniční armády a jejich příslušníky. Zbytek je v absolutní nejistotě a čeká na vyřízení žádosti, které podali u Ministerstva vnitra. Právě v posledních dnech jsou tyto žádosti houfně zamítány."*¹¹⁹

Jen do konce roku 1945 bylo podáno 18 tisíc opčních prohlášení, zvláště od příslušníků 1. československého armádního sboru v SSSR a jejich příbuzných a také od Židů, kteří se vraceli z koncentračních táborů. V prvním čtvrtletí jich bylo podáno asi dalších šest tisíc. Přednostně byla vyřizována opční prohlášení příslušníků zahraniční armády. U bývalých vojáků židovského původu bylo při zkoumání jejich národnosti postupováno velmi liberálně. Kromě toho bylo na počátku roku 1946 vyřízeno na 2500 opčních prohlášení, z toho 1800 negativně a 700 pozitivně. Osob, které se rozhodly optovat pro československé státní občanství, bylo celkově asi 24 tisíc.¹²⁰

Mezi těmito optanty bylo i mnoho tradičně zbožných Židů. Kromě Prahy se většina usadila ve vylidněném pohraničí. Po roce 1948 v Československu stále zůstávalo několik tisíc židovských optantů, jejichž tradiční víra a zbožnost ovlivnila židovské obce nejen v pohraničí, ale i v Praze.¹²¹ Nutno ještě dodat, že v této záležitosti byl zřízen *Sekretariát optantů* v dnešní Široké ulici 7. Jedním ze zástupců této organizace byl rabín **Samuel Freilich** (1902–1993), který se narodil ve vesnici Toruň u Vyšné Bystré na Podkarpatské Rusi. Vyrůstal v převážně chasidském prostředí, vystudoval právnickou fakultu Univerzity Karlovy. Působil jako oblastní rabín v Litomyšli, po odstoupení pohraničí se vrátil na Podkarpatskou Rus. Byl odveden do pracovních batalionů maďarské armády. Prošel anabází východní fronty, přežil pochod smrti. Po osvobození se nejprve zapojil do rekonstrukce židovského školství v Maďarsku, ale krajané

¹¹⁹ RUTOVÁ, Radana. *Židé v poválečném Československu*. Diplomová práce. 2011 s. 87-91

¹²⁰ RUTOVÁ, Radana. *Židé v poválečném Československu*. Diplomová práce. 2011 s. 87-91

¹²¹ ŠMOK, Martin. Výstava.

jej záhy požádali o pomoc v Československu. Stal se vedoucím *Sekretariátu optantů* a lobbboval u vládních i židovských struktur za práva tradičních a zbožných Židů z Podkarpatské Rusi, zejména za jejich právo zůstat v Československu a získat občanství.¹²²

Kromě výše zmíněných problémů, kterým museli čelit podkarpatoruští optanti, tu bylo i nepochopení ze strany Židů samotných. Rabín Freilich ve své knize vzpomínek nazvané *Nejchladnější zima*¹²³ nešetřil příkrými slovy na adresu českých Židů: „*Karpatští Židé si na život v Praze a Sudetech zvykli rychle, vytvořili komunity podobné těm, které znali před válkou. Zavedli v Čechách a na Moravě košer porážky, tento zvyk zde byl již přes sto let zapomenut. Postavili si synagogy, rituální lázně a náboženské školy, najali si vlastní funkcionáře včetně rabínů. Toto obnovení tradičního židovského života v Čechách a na Moravě rozčilovalo asimilované československé židy v Praze, kteří jej považovali za obnovování kultury ghetta. Asimilovaní židé dokonce přemýšleli, jak se těchto nechtěných přistěhovalců zbavit. Když jsem si uvědomil závažnost situace, varoval jsem předsedu asimilované pražské židovské obce, že my, karpatští židé, již brzy ovládneme celé vedení obce. Nebyla to žádná planá výhrůžka.*“¹²⁴

2.2. Případ Ejsika Weisse

V projevu ministra Václava Kopeckého ze schůze KSČ v Teplicích-Šanově z 16. března 1947, který zveřejnilo komunistické *Právo lidu* 25. března 1947, zaznělo: „*Tito bradatí Šalamounové, tato židovská svoloč, která se teprve v poslední době připojila k domácímu nebo zahraničnímu, nemá přednostního práva podle dekretu 225 před řádnými Čechy.*“ Kopeckého antisemitský projev mířil právě na optanty Podkarpatské Rusi. Věstník se případem zabýval: „*Naši souvěrci reagovali na smysl slov z Teplic-Šanova, byť mluvčím popřených, samozřejmě velmi citlivě. Zabolet je především domnělý výrok o židovských vojácích, z nichž prý se mnozí přidali k čs. armádě teprve v poslední fázi bojů. Taková slova by byla ovšem opakem pravdy, neboť je dostatek známo, že především rychlý a značný příliv židů do čs. armády umožnil její rychlý růst: jak skupina na Blízkém Východě, tak skupina v samém Sovětském svazu vznikly přibližně za 75% účasti židů. Nebylo bojiště, na němž nepadli židé mezi prvními, ne-li vůbec*

¹²² ŠMOK, Martin. Výstava.

¹²³ FREILICH, Samuel, GREENBERG, Irving. *The Coldest Winter: The Holocaust Memoirs of Rabbi Samuel Freilich*. Holocaust Library. 1989. ISBN 978-0896041271

¹²⁴ Úryvek z výstavy ŠMOK, Martin.

jako první. Nepropočítávejme však účast židů jen podle personálního stavu jednotek: je dlužno hodnotit i počet padlých v boji spolu s počtem vyznamenaných za statečnost – i těch, kdo jsou vyznamenáni sovětskými rády! Skoro všichni vojáci židovského vyznání prošli za války z Buzuluku přes Sokolov, Kyjev a Dukelský průsmyk do Žiliny, nebo přes Sýrii, Tobruk a Dunkerque do Plzně. Je proto snadné si představit, jak hluboce se tiskem citovaný hanlivý výrok dotkl všech, kdo se zbraní v ruce prošli ohněm války, zanechávající za sebou na bojištích tolik svých milých druhů.“¹²⁵

Kopeckého slova však silně zasáhla bývalého vojáka Svobodovy armády Ejsika Weisse, dělníka ve skladu ŽNO, jenž si v těchto dnech vzal život pod přemírou duševní deprese, vystupňované tím, co bylo tvrzeno v ministrových výrocih.¹²⁶ Večer před svou smrtí, při schůzi, svolané jednou ze složek zaměstnanců pražské ŽNO k probrání události poslední doby, se ujal slova jako poslední řečník. Jeho slova stojí v této souvislosti za zaznamenání:

Dovolte několik slov zahraničnímu vojáku. Nevstoupil jsem do armády pozdě, moje kmenové číslo bylo 272. Bojoval jsem v bitvě u Sokolova a ve všech dalších bojích, až jsem přišel s armádou generála Svobody do Prahy. Na vojně jsem to dotáhl jenom na „frajtra“, tedy správně řečeno na svobodníka, ale ve Svobodově armádě jsem se stal štábním rotmistrem s funkcí velitele štábní baterie. Prošel jsem od lehkého kulometu až k Maximu. Nebyl jsem sám takový. Takoví jsme byli všichni židé. Byli tam tři bratři, pocházející z Ostravy. Taktéž židé, dva z nich padli v bojích, nejmladší, 16letý, byl také na frontě a sám pan generál Svoboda dal rozkaz, aby nebyl v bojové linii, aby se zachoval pro matku, když už dva padli. U Dukly jsem byl raněn. Chybí mi zde – Weiss ukazuje na pravý bok – půl kila masa. Byl jsem tehdy dopraven do vojenské nemocnice ještě, než jsem byl úplně vyléčen, hlásil jsem se dobrovolně k svému útvaru, který bojoval na frontě. Pohodlné místo ve vojenské správě jsem odmítl. Leckdo se divil, proč ještě nevyléčen se hlásím zase do bojů, řekl jsem: „Pokládám to za svoji povinnost.“ Ano, a to přesto, že jsem již neměl možnost obhajovat někoho ze svých lidí. Moji rodiče byli zabiti, moji bratři rovněž, jejich ženy a děti byly zavražděny, moje žena byla zavražděna, moje dítě bylo zavražděno. Proč jsem tedy bojoval? Z lásky k českému lidu a z lásky k republice. Když byl zřízen kurs instruktorů, zavolal mne můj představený, nadporučík Rytíř (dnes je podplukovníkem) a vybídl mne, abych do kursu vstoupil, řekl jsem, že nemám potřebné školní vzdělání. Na to odpověděl: „Ty jsi zdatný, takové lidi potřebujeme.“ Na to jsem srazil paty a šel jsem podle rozkazu. Mám totiž jen čtyři třídy obecné školy, a to maďarské, ale nenávidím

¹²⁵ *Tragická příhoda*, in: Věstník ŽNOP, roč. IX, č. 8, 15. 4. 1947, str. 101–102.

¹²⁶ *Tragická příhoda*, in: Věstník ŽNOP, roč. IX, č. 8, 15. 4. 1947, str. 101–102.

*Maďary, nenávidím Němce, protože jsou fašisté! Svou slušnost a lidskost vůči židům dokázal. Miluji český lid, miluji Československou republiku, v mnoha případech. Pro něho byl tento útok zámysl, protože byla vždy demokratická. Vždy jsem se dobře, mým prostředkem, jakého jsem v politickém životě hojně snášel s nežidovskými kamarády. Je mi hrozně líto, co používá. Pro nás však tato část jeho projevu byla skose ted' děje. - A ted' mi řekněte, pánové, zač jsem bojoval."*¹²⁷

Na pohřeb Ejsika Weisse, konaného 10. dubna 1947 na strašnickém hřbitově v Praze se dostavilo více než 1000 lidí. Poslední čest byla vzdána od vojáků a důstojníků východních i západních zahraničních armád, zástupců RŽNO, American Jointu, World Jewish Congressu a jiných židovských institucí a spolků. Stal se jakousi manifestací toho, co židovští účastníci zahraničního odboje udělali pro československý národ. Vzpomnělo se i na vojáky z Podkarpatské Rusi, neboť se dle slov řečníků vyznamenávali odhodlaností, houževnatostí a cílevědomostí v boji a po demobilizaci se z nich stali převážně „prostí dělníci, nebo malí úředníci a živnostníci“, kteří se vřadili do hospodářského procesu.¹²⁸

V této souvislosti je třeba zmínit, že právě kvůli podobným postojům vznikl *Kruh židovských účastníků československého odboje*. Spolek vznikl jako nástupnická organizace předválečného *Kruhu československých legionářů židovského původu*. Zajišťoval péči o hroby židovských vojáků a připomínání jejich zásluh na osvobození vlasti, snažil se o vymýcení antisemitismu v ozbrojených složkách. Ustavující schůze se konala 20. dubna 1947 v Ústí nad Labem. Organizace působila, byť poměrně krátce v Praze, Karlových Varech, Teplicích-Šanově, Ústí nad Labem, Rumburku a Litoměřicích. Jednou z vůdčích osobností kruhu byl rabín **Hanuš Rezek**¹²⁹. Na konci působení této organizace se hlavní náplní stala příprava na hromadné vystěhování do Izraele.¹³⁰

2.3. Pronásledování Židů během komunistického režimu

¹²⁷ *Tragická příhoda*, in: Věstník ŽNOP, roč. IX, č. 8, 15. 4. 1947, str. 101–102

¹²⁸ *Pohřeb Ejsika Weisse*, in: Věstník ŽNOP, roč. IX, č. 8, 15. 4. 1947, s. 103.

¹²⁹ Rabín Hanuš Rezek (1892–1948) odešel po Mnichovské dohodě do Palestiny, kde i přes vyšší věk vstoupil do armády. Stal se vojenským duchovním, od září 1943 ve funkci polního rabína čs. vojska v exilu. Po osvobození se dočasně přestěhoval do Prahy, aby pomohl s obnovením náboženského života. Všechny tehdejší obce vybavil potřebnými rituálními předměty, snažil se být mostem mezi českými úřady a židovskými obcemi, ale také mezi asimilanty a pobožnými Židy. Zasazoval se o práva židovských vojenských veteránů. Po únoru 1948 se začal připravovat k odchodu, zahynul na cestě do Izraele 22. prosince 1948 při pádu letadla ČSA v Řecku. Podrobněji viz on-line výstavu <http://collections.jewishmuseum.cz/>

¹³⁰ ŠMOK, Martin. Výstava.

Důležitým mezníkem československo-židovských vztahů byla podpora vznikajícího státu Izrael ze strany Československa včetně prodeje zbraní a výcviku pilotů, umožněná Sovětským svazem nabírajícím ve střední Evropě stále většího vlivu.¹³¹ Na československé politice ve vztahu k Izraeli se nic neměnilo ani po Únoru 1948. V této době vzniká první vlna emigrace Židů z Československa, která byla možná do začátku 50. let. Úřady povolovaly velkému počtu Židů přesídlení do Izraele, kam odešlo na 20 000 osob. Někteří tak učinili za zvláštních podmínek – např. Československá brigáda, což byli muži ve vojenském věku, kteří prošli výcvikem v československé armádě. Někteří z nich byli veterány ze Svobodovy armády nebo z armád západních. Zformovali vojenskou jednotku, se kterou v létě a na podzim 1948 odešli také jejich rodinní příslušníci.¹³² V květnu 1949 ještě do Prahy přijel ministr zahraničí Moše Šaret a v březnu 1950 byla podepsána vzájemná hospodářská dohoda, vůbec první izraelská obchodní smlouva s cizím státem. Již v roce 1951 však byla vypovězena. Poté co v Izraeli nevyhrála komunistická strana, se ukázalo, že Izrael nebude útočištěm komunismu na Blízkém východě, se změnila i politika vůči státu Izrael a emigrace se stala téměř nemožnou, a dokonce až do roku 1989 nepovolovalo Československo izraelským občanům vstup na své území.

Režim se stal otevřeně antisemitský, což se brzy projevilo v procesu s Rudolfem Slánským v roce 1952, kdy začali být Židé perzekuováni. Vykonstruovaný politický proces, který se konal na nátlak Stalina, nebyl v komunistických zemích ojedinělý, ale byl s nejvyšším počtem absolutních trestů: jedenáct trestů smrti a tři doživotí. Procesy, které probíhaly od 20. listopadu do 27. listopadu 1952, byly výrazně antisemitské: jedenáct ze čtrnácti obžalovaných bylo židovského původu a soud to výslovně uváděl. V žalobách se velmi často objevoval jako zločin také sionismus nebo spolupráce se sionistickými centry.¹³³ V této době hrozilo Židům propouštění z práce, nepřiměřené tresty za jakýkoliv přestupek. S tím souvisel i začátek evidence židovského obyvatelstva. Akce dostala název *Rodina* a měla zaznamenat veškeré rodinné vazby, včetně korespondence a sbírat kompromitující materiály. Na jejich základě měly být vybírány osoby verbované ke spolupráci. STB přímo navázala na činnost gestapa, celkem

¹³¹ Krejčová. KREJČOVÁ, Helena – *K některým problémům židovské menšiny a českého antisemitismu po roce 1945*. In: *Židé v české a polské občanské společnosti*, s. 65-77.

¹³² YEGAR, Moshe. Uprchlíci. In: *Československo, sionismus, Izrael*, s. 67-77.

¹³³ DRDA, Adam, Markéta Bernatt-Reszczyńska. *Proces s „protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského“*. Paměť národa.

intenzivně využívala jejich archívních materiálů. V roce 1962 byla akce Rodina zastavena s tím, že jde o projev antisemitismu v kontrarozvědné práci.¹³⁴

V 60. letech pak nastalo relativně klidné a svobodné období, které skončilo okupací Československa v roce 1968 spřátelenými vojsky Varšavské smlouvy. V této době došlo k další vlně emigrace z Československa. V letech 1968-1969 odešlo z ČSSR asi 6000 členů židovských obcí, což byla třetina tehdejšího stavu. Vedle nich odešlo dalších několik tisíc lidí židovského původu, kteří členy židovských obcí nebyli.

Vzhledem k tomu, že se v procesu Pražského jara angažovala řada osobností, která měla buď skutečný nebo domnělý židovský původ, obnovila STB proces systematického mapování židovského obyvatelstva pod názvem *Pavouk*. Například sovětská propaganda poukazovala na židovský původ Eduarda Goldstückerera, který byl předsedou Svazu československých spisovatelů a patřil mezi nejznámější postavy Pražského jara. První pokyn k vytváření židovských evidencí byl vydán už koncem roku 1969. Základem projektu se stal celkem útlý svazek *Krajané*, který se mohutně rozrostl tak, až obsahoval 37 podsvazků. Ve své podstatě se akce *Pavouk* dotkla asi 20 tisíc lidí. Součástí metodiky STB bylo samozřejmě získávání spolupracovníků, kteří jim měli donášet informace. V tomto případě z řad židovské obce. Nastalo období tzv. normalizace a ve státní bezpečnosti se objevil nový plán plošného rozpracování židovského obyvatelstva.¹³⁵

2.4. Nebezpečí sionismu

Komunistická propaganda označila Pražské jaro za sionistické spiknutí. Za sionistu označovali každého, kdo měl židovské předky, ale i ty, co se s nimi stýkali. Takoví byli obviňováni z kontrarozvědné a podvratné činnosti. Existovaly nejrůznější vládní programy pro boj se sionismem. Jednou z perspektivních metod zamezení podvratné činnosti byla kompromitace: „*Chceme-li nepřátelskou sionistickou osobu kompromitovat před její členskou sociální skupinou, musíme využít všech dostupných poznatků o jejích skutečných vlastnostech a chybách a tyto vlastnosti vhodně doplnit a upravit.*“¹³⁶ Tímto způsobem osnovali konflikty

¹³⁴ Tereza Štěpková, odborná revize: Leo Pavlát, Petr Brod, Martin Šmok Antisemitismus v zemích tzv. Východního bloku

¹³⁵ ŠMOK, Martin. Labyrintem normalizace, s. 33-79.

¹³⁶ Archiv bezpečnostních složek, fond Vysoká škola Sboru národní bezpečnosti, diplomová práce Úkoly orgánů StB v boji s ideologickou diverzí zahraničních sionistických organizací. In: Šmok,

mezi členy židovských obcí. Dalším způsobem, jak se bojovalo se sionismem, bylo zamezování kontaktů se zahraničními židovskými organizacemi.¹³⁷ Za součást sionistického spiknutí státní orgány považovaly i pokusy o výzkum a dokumentaci historie šoa, a proto se dohlíželo na vše, co s šoa souviselo, jakož i na veřejnou prezentaci historie šoa. Státní orgány potlačovaly vzdělávání o dějinách a kultuře Židů vůbec.¹³⁸ V oficiální literatuře se židovská témata stala nežádoucími. Objevovala se především v samizdatové nebo exilové produkci.¹³⁹

I přes represe ze strany režimu se židovské téma a šoa z kulturní paměti nevytratilo. Do konce šedesátých let vyšlo mnoho děl s židovskou tematikou, a dokonce vycházely překlady z jidiš literatury. Na konci padesátých let vyšly překlady děl Šoloma Alejchema *Tovje vdává dcery*, *Uličník Motl*, které přeložil Jakub Markovič. Jeho antologie jidiš prózy *Rozinky a mandle* je dnes už kultovní záležitostí, neboť do ní zařadil řadu nejvýznamnějších textů, které byly v jazyce jidiš napsány – od děl klasiků po současníky, od povídek, v nichž je cítit lidový ráz, přes texty inspirované duchovními prožitky chasidů až po ty, jejichž autoři se poučili tím nejlepším, co dala světu západoevropská literatura i ruská klasika.¹⁴⁰

Tento významný překladatel z jidiš **Jakub Markovič**, se narodil 30. března 1916 v malé vesnici Uhla na Podkarpatské Rusi do chasidské rodiny, kde měl sedm sourozenců. Byl tradičně vzdělán, navštěvoval ješivu. Chodil na Hebrejské gymnázium v Mukačevě. Poté vychodil dva roky Masarykovy univerzity v Brně. Po okupaci Čech a Moravy utekl ze země jako velitel jedné z lodí ilegálně plujících do Palestiny. Roku 1942 vstoupil do Československé armády. Po skončení války se vrátil do Prahy a stal se redaktorem časopisu *Czechoslovak Life*. Po roce 1952 se stal soustružníkem a po prodělaném infarktu se začal věnovat překladatelské činnosti – překládal z jidiš, ale i z angličtiny. Byl rovněž učitelem hebrejštiny na pražské židovské obci, kde vyučoval mládež. Je autorem překladů nejznámějších autorů literatury psané v jidiš. Zemřel 20. prosince 1965. Jeho velká antologie jidiš povídek *Rozinky a mandle*, doposud jediná v Česku, vyšla až posmrtně roku 1968.¹⁴¹

Jakub Markovič se stal předlohou postavy Jakuba Polakoviče v povídce *Zázračný amulet* spisovatele Karola Sidona, který byl jako chlapec jeho soused na pražské Pankráci.

¹³⁷ ŠMOK, Martin. *Labyrintem normalizace*, s.14.

¹³⁸ Smok, s.47.

¹³⁹ CAHOVÁ, Ivana, Erik GILK a Martin LUKÁŠ, ed. *Tobě zahynouti nedám...: česká časopisecká šoa povídka 1945-1989*. Praha: Akropolis, 2017. ISBN 978-80-7470-158-0, s. 307-316.

¹⁴⁰ Dle úvodních slov VACEK, Jindřich. In: Jakub MARKOVIČ. *Trocha rozinek a mandlí: výbor z jidiš povídek*. Praha: Argo, 1996. ISBN 80-7203-016-7.

¹⁴¹ ŠMOK, Martin. *Výstava*

Povídka je inspirována skutečnými událostmi, kdy dal pan Markovič opravit gramatiku ve své povídce malému Karolovi, který si pak zase nechal od něho přeložit krátký text v hebrejštině, jenž se předával v jeho rodině jako ochranný talisman, který byl napsán ještě jeho praprastrýcem rabínem Šimonem Sidonem.

Roku 1955, když bylo chlapci třináct, pomáhal s češtinou jednomu pánovi z ulice, který bydlil v Novinářských domech a překládal knihy. Pan Polakovič¹⁴², to Max poznal už z toho, že jeho mateřštinou byla jidiš, ze které také překládal, pocházel nejspíš z Podkarpatské Rusi, která před válkou patřila k Československu. Ale povídka, kterou mu dal, aby mu opravil gramatiku, byla jeho vlastní, kterou napsal česky. Maxovi se zdála divná, jako z jiného světa, moc velký dojem na něj prostě neudělala. Někdy ho kvůli jeho povídce doprovázel při procházkách na Vyšehrad a zpátky, když se odpoledne vrátil ze školy. Rozmlouvali však spolu i o věcech, o kterých se jinak nedalo mluvit. Maxe zajímala světová politika. Že se tak starý muž baví o takových věcech s klukem z ulice, kterému nebylo ještě čtrnáct, bylo stejně jen proto, že se svými známými z Novinářských domů o nich mluvit nemohl, poněvadž se bál, že by ho někdo udal. Možná to byl důvod, proč ho pan Polakovič nikdy po procházce nepozval k sobě domů. Koncem února následujícího roku, když mu bylo skoro čtrnáct let, byl pan Polakovič první, od koho se dozvěděl o zločinech v Sovětském svazu. Jejich přátelství totiž pokračovalo i poté, co mu Max opravil povídku.

Nyní ho zajímalo, jak se pan Polakovič bude tvářit, až zazvoní, jestli ho pustí k sobě do bytu. Jeho domov mu připadal tajuplnější než samotný amulet. Za chvíli utíkal po ulici nahoru k Novinářským domům. Zazvonit pod jménem Jakub Polakovič však znamenalo, že se mu možná ozve manželka pana Polakoviče, která se od konce války nenaučila pořádně česky a mluví rusky. A i kdyby se mu ozval pan Polakovič, třeba mu řekne, ať si to nechá na pondělí, že manželka chystá zrovna na stůl, a v pondělí už bude jeho bratranec zase v Bratislavě. Jenomže kdyby se vrátil s nepořízenou, udělal by si také ostudu, tak stiskl elektrické tlačítko a čekal. Naštěstí vzal domácí telefon pan Polakovič, a když řekl, že ho posílá maminka, zámek ve dveřích zadrnčel a dveře se před ním samy od sebe otevřely.

Pan Polakovič byl také v dobrém rozmaru, když Max přišel. Vzal ho do svého pokoje, kde měl pod oknem na psacím stole plochý přenosný psací stroj z hnědého bakelitu, dva

¹⁴² V povídce je uvedeno, že jeho otčím, pražský asimilovaný Žid, pokládal pana Polakoviče (resp. Markoviče) za polského Žida. V předválečném dobovém tisku jsou na příklad východní Židé označováni také jako polští Židé. Tehdy se ale jednalo o uprchlíky z Haliče a Bukoviny. Jakub Markovič pocházel z Podkarpatské Rusi a zřejmě pražští Židé mezi nimi neviděli rozdíl.

telefony, otevřenou knihu a hromadu popsaných papírů. Nad nízkými knihovnami plnými knih byly rozvěšené zarámované kresby a fotografie, a na jedné skříňce stálo rozsvícené předválečné rádio. „Kdo je to?“ ukázal Max na kolorovanou perokresbu proti dveřím. Podle oblečení by to mohl být tak dědeček pana Polakoviče. „To je Jicchok Lejb Perc, velký jidiš spisovatel. „A tohle?“ přešel k fotografii. „To je Šalom Aš, také velký jidiš spisovatel.“ Potom chlapcovu pozornost přitáhl portrét mladého muže, který mu připomněl reprodukcí portrétu Aloise Jiráska od Švabinského, která visela na chodbě v jeho škole. Pod tužkokresbou byl skutečně jeho podpis. „A to je kdo?“ podivil se, protože slavný český malíř asi sotva portrétoval slavné jidiš spisovatele. „To jsem já.“ Největší překvapení však bylo, že když mu konečně dal amulet, jestli ho může přeložit, on si ho prohlédl a se slovy „Ten už jsem viděl. Není v tom ale žádná magie“ vrátil amulet chlapci. „Je to kněžské požehnání, které najdeš v bibli. Máš ji za sebou na mém stole, já ti to najdu.“

Pan Polakovič se na něj sice upřeně díval, ale vůbec ho neposlouchal. Zatínal ruce do opěradel fotelu, až se mu třásly, a pak se mu třesavka přenesla i do obličeje. Víčko levého oka se mu chvělo, jako kdyby měl nějaký tik. Max ani nevěděl, jestli je paní Polakovičová doma, byl však tak vylekaný, že nedokázal vstát ze židle. Jestli pana Polakoviče rani mrtvice, napadlo ho, to poslední, co si z tohoto světa odnese, až umře, bude obraz mého obličeje. Jenomže pak se umírající zničehonic vzpamatoval, nahnul se přes opěradlo k rádiu a začal otáčet knoflíkem. Chvilí klidně ladil a ozvala se znělka. Nebyla to znělka Svobodné Evropy, ani Hlas Ameriky, které poslouchal otcím. Mužský hlas zněl rozčileně, mluvil však nesrozumitelnou řečí, již Max jak je živ neslyšel. Až náhle v záplavě cizí řeči zachytil slova, „Kol Jisrael!“ Všechno rázem pochopil. Nyní mu bylo jasné, proč byl starý muž tak nervózní! Každý den ve stejnou hodinu poslouchal vysílání izraelského rozhlasu. Když Max říkal, že ho posílá maminka, měl za to, že to nebude dlouho trvat a vysílání stihne. Pak se ovšem bál před Maxem prozradit, že poslouchá Izrael, bojoval s tím – a nakonec to vzdal a rádio pustil.¹⁴³

Karol si tehdy ještě neuvědomoval, že takových Židů, kteří tajně poslouchají hebrejské vysílání z Izraele a třesou se strachem, aby je někdo neprozradil, je v Československu ještě mnoho, bez ohledu na to, že jsou sami ve straně nebo jako funkcionáři obcí musí veřejně souhlasit s antisemitskou politikou komunistické vlády. Neboť po únoru 1948 byli postupně z Rady židovských náboženských obcí vyloučeni nekomunisté a postoj obcí začíná být už tehdy

¹⁴³ Zkrácená ukázka z CIGAN, Chaim. *Zázračný amulet*. In: MANDYS, Pavel. *Praha noir: čtrnáct povídek předních českých spisovatelů*. V Praze: Paseka, 2016. ISBN 978-80-7432-765-0.

protisionistický, což se odráží i v člancích ve Věstníku.¹⁴⁴ Antisionismus byl latentně přítomen i v procesech z 50. let.

Také si neuvědomoval, že Židů z podkarpatské Rusi ještě potká mnoho, až začne navštěvovat na konci 60. let Židovskou obec v Praze a Staronovou synagogu. Také nemohl tušit, že se sám stane předmětem antisionického programu a bude vyšetřován.

3. Poválečné židovské obce

Po skončení války byly spontánně obnovovány obce v celé republice. V Českých zemích se stala jejich zastřešující organizací *Rada židovských náboženských obcí* (RŽNO). V českých zemích bylo po válce obnoveno 53 židovských náboženských obcí, z toho 34 v Čechách a 19 na Moravě. Některé z nich však měly méně než 100 členů. RŽNO byla vytvořena 1. a 2. září 1945 na sjezdu delegátů jednotlivých obcí, jako jediný vyšší organizační útvar, který dá židovskému společenství první ústavu a stmelí je v jeden pevný celek.

V Praze byly zřizovány i ústavy, v nichž bylo pečováno o staré i mladé a o sirotky ze všech krajů. Předsedou Rady se stal Ing. Arnošt Frischer, bývalý člen *Státní rady* v Londýně. V čele Rady židovských náboženských obcí, stál předseda, který měl k ruce místopředsedu a vedoucího tajemníka. Později docházelo v některých obcích k jejich slučování, neboť ve velkých počtech postupně emigrovali. Po volbách v únoru 1948 začal komunistický stát uplatňovat svůj vliv na obsazování vedoucích funkcí. I při RŽNO byl ustaven akční výbor, který začal odstraňovat politicky nedůvěryhodné osoby. Největším zásahem do struktury a autonomie židovských náboženských obcí bylo zřízení *Státního úřadu pro věci církevní*. Rabíni mohli vykonávat svou funkci pouze se státním souhlasem. Do roku 1952 mělo židovské náboženské společenství v Čechách a na Moravě 46 obcí. Roku 1953 byla provedena reorganizace a počet ŽNO byl redukován na devět obcí v Praze, Brně, Karlových Varech, Liberci, Olomouci, Kyjově, Ostravě, Plzni a Ústí nad Labem. Ostatní židovské obce byly v celkovém počtu 37 přeměněny v tzv. *synagogální sbory*. Tyto synagogální sbory vznikaly v místech, kde žilo

144

alespoň 10 osob židovského náboženství. Zřizovatelem těchto sborů byla územně příslušná židovská obec a k jejich založení byl nutný souhlas RŽNO.¹⁴⁵

Post předsedy RŽNO zastával do roku 1953 Dr. Ungár, po něm nastoupil bývalý místopředseda Emil Neuman. Vedoucím tajemníkem byl Dr. Rudolf Iltis. Vrcholným kultovým orgánem byl *Sbor rabínů*, jehož předsedou byl až do roku 1960 vrchní rabín Dr. Gustav Sicher¹⁴⁶. V Praze fungoval kromě vrchního rabína Sichera ještě oblastní rabín pro kraje Praha, Plzeň, Pardubice a České Budějovice rabín Emil Davidovič. V Děčíně působil pro oblast Karlovy Vary, Ústí n. Labem, Liberec a Hradec Králové rabín Dr. Bernard Farkaš. Na Moravě působil rabín Dr. Richard Feder, který po smrti rabína Sichera zastával i jeho úřad, byť zůstal v Brně.

Těsně po válce v Československu působily i další rabínské osobnosti: předválečný lounský rabín Vojtěch Gottschall v Praze, Bernard Pachtinger v Ústí nad Labem, Ignác Oehlbaum v Českém Těšíně a ješivu v Mariánských Lázních vedl Zev Cvi Vorhand, ale na začátku šedesátých let dostali povolení vycestovat a emigrovali.¹⁴⁷

Když v roce 1969 proběhla druhá vlna emigrace, počty členů byly zredukovány. Na dlouhou dobu nebyl v ČSR žádný rabín ve funkci. Zato se neformálními duchovními autoritami stávají právě Židé z Podkarpatské Rusi, kteří na židovských obcích zajišťovali většinu náboženských funkcí nejčastěji jako kantoři. Podkarpatští Židé už pomáhali obnovovat obce v českém pohraničí hned od roku 1945. Významně tak přispěli k udržení a zachování židovského náboženského života v židovských obcích v době totality. V Teplicích kantor Chaim Klein a v Liberci duchovní Jindřich Weitzen. Na Moravě byla situace podobná v tom smyslu, že duchovní a rabíni pocházeli buď ze Slovenska nebo výjimečně z Čech. V Brně byl v červenci 1945 ustaven výbor pro obnovu obce a 6. září 1945 došlo ke slavnostnímu znovuotevření brněnské synagogy Agudat Achim. Prvními poválečnými předsedy byli v letech 1945–1961 Dr. Richard Spitz a 1961–1973 Rudolf Mandler. Navrácení zkonfiskovaných nemovitostí

¹⁴⁵ MUNKOVÁ, Michaela.

¹⁴⁶ Gustav Sicher (1880-1960) vystudoval filosofii a rabínský seminář. Zpočátku působil v Náchodě, kde se i narodil. Po první světové válce se stal rabínem na Královských Vinohradech, za první republiky největší židovské obce u nás. Následně, počátkem 30. let, se pak stal vrchním pražským rabínem. Po nacistické okupaci se mu podařilo emigrovat do tehdejší britské Palestiny, kde v Jeruzalémě založil modlitebnu pro Židy z českých zemí. Do vlasti se vrátil v roce 1947. Jako hlava pražského a zemského rabinátu se pokoušel probudit k životu náboženský život společnosti velmi postiženého nacistickým vražděním. Celkem 153 židovských obcí neobnovilo po válce svou činnost, navázat na předválečnou tradici se jich v Čechách a na Moravě pokoušelo pouhých 51. Přeložil spolu s rabínem Hirschem do češtiny první čtyři z biblických Pěti knih Mojžíšových. (PAVLÁT, Leo. *Rabín Gustav Sicher – významná osobnost novodobého českého židovského života*).

¹⁴⁷ ŠMOK, Martin. Výstava.

probíhalo velice zdráhavě a s obtížemi a ve většině případů se neuskutečnilo. V 50. letech byly objekty s konečnou platností vyvlastněny různými typy znárodnovacích akcí. Proto ŽNO v Brně musela být umístěna v pronajatých prostorách nejdříve v ulici Bašty, později v ulici Hybešova. V této době brněnská obec hledala stálého kantora. V 50. letech byly aktivní židovské obce v Olomouci s předsedou Arnoštem Hirschem a kantorem Bertholdem Wolfem, v Ostravě s předsedou Jakubem Gronnerem a kantorem Isidorem Fleischerem, v Kyjově s předsedou Oscarem Fischerem, synagogální sbor v Krnově s předsedou Zikmundem Eisnerem. Když do Židovské obce v Brně v roce 1953 nastoupil kantor Alexander Neufeld, původem ze Slovenska a ve stejné době přišla do Brna i významná osobnost českého židovstva rabín Richard Feder, stala se tato obec nejvýznamnější moravskou židovskou obcí. **Alexander Neufeld** se narodil 1. října 1898 v Sereďi. Cheder navštěvoval ještě v Trnavě, posléze studoval na ješivách dnešního Slovenska, v Bratislavě, Šuranech a Galantě, kde si osvojil značné talmudické znalosti. Během svých studií v Bratislavě poznal svoji budoucí ženu Bertu Haberfeldovou, jež se narodila roku 1901 v Bratislavě. Po studiích odešli do Dolného Kubína na Oravě, kde dostal místo kantora. V Dolném Kubíně se Alexandrovi a Bertě narodila dcera Elizabeta Neufeldová a o dva roky později 10. září 1926 syn Arnošt Neufeld, který také později působil jako brněnský chazan. Později se rodina odstěhovala do Žiliny, kde dostal Alexander místo vrchního kantora. Svůj kantorský zpěv školil ve Vídni v letech 1927–1930.¹⁴⁸ Židovská obec v Brně zastupovala celý Jihomoravský kraj a rabín Feder a kantor Neufeld služebně dojížděli do ostatních obcí, neboť po úbytku členů stáří a emigrací se moravské komunity staly postupně od roku 1960 v intencích nového krajského zřízení pouhým synagogálním sborem. V roce 1962 byla na synagogální sbor přeměněna olomoucká obec, kde do roku 1966 působil kantor Alois Wellner, po něm Vilém Karpfen. Olomoucký synagogální sbor byl převeden pod Židovskou náboženskou obec v Ostravě, kam dojížděl i Zigmund Deutsch, původem ze Slovenska, který se stal oficiálním kantorem až v roce 1991, kdy obec obnovila svou samostatnou činnost.

3.2. Rabín Emil Davidovič (1912-1986)

Rabín Emil Davidovič se narodil 30. prosince 1912 v Chustu na Podkarpatské Rusi, kde také v dětství navštěvoval kromě chederu i českou obecnou školu. Vzhledem k jeho nadání

¹⁴⁸ Celý životopis chazana Aronošta Neufelda a jeho synů, kteří pokračovali v jeho cestě je podrobně v: FOUSKOVÁ, Veronika. *Židovská liturgická hudba: Rodina Neufeldových*. Olomouc 2010. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta. Katedra muzikologie. Vedoucí práce: PhDr. Jiří Kopecký, Ph.D.

pokračoval ve studiích dále ve Vyškově nad Tisou, Košicích, v Seredi a konečně na ješivě v Bratislavě, kde byl žákem rabína Dushinského. V roce 1931 složil maturitní zkoušky na Židovském gymnáziu v Brně. Kromě toho ještě čtyři semestry studoval filozofii, sociologii a germanistiku na Masarykově univerzitě v Brně. Studoval i na rabínském semináři ve Vídni u Samuela Krausse a Avigdora Aptowitze a roku 1938 pokračoval v Berlíně na Hochschule für Jüdische Wissenschaften jako žák Leo Baecka a Ismara Elbogena, ale tato studia přerušily politické změny. Rychle odešel a vydal se na studia rabínského semináře v Budapešti pod vedením Michaela Guttmanna. V květnu 1944 byl deportován s manželkou Cilli Jakubovičovou, herejským jménem Chajou Civje, a oběma dětma, Tiborem a Jafou, do Auschwitz-Birkenau. Za války byl internován i v Buchenwaldu a Langenstein-Zwiberge. Po osvobození se znovu setkal s manželkou, ale děti válku nepřežily. Manželům se po válce ještě narodily dvě děti, roku 1946 se narodila dcera Alice a roku 1949 syn Robert.

Rabín Davidovič byl povolán do Československé armády, po propuštění do civilu pomáhal ustavit novou židovskou obec ve Varnsdorfu, sestávající převážně z optantů z Podkarpatské Rusi. Od roku 1946 zastával funkci tajemníka ŽNO Rumburk. V létě roku 1949 se vrátil do Prahy, kde nastoupil do čela kultového oddělení *Rady židovských obcí* a po smrti vojenského rabína Hanuše Rezka se stal zástupcem rabína Gustava Sichera. Zároveň se stal vedoucím oblastního rabinátu pro tehdejší kraje Plzeň, České Budějovice a Prahu-venkov. Poté co rabín Richard Feder přesídlil do Brna, stal se roku 1953 oblastním rabínem těchto krajů a k nim přibyl i kraj Pardubice.¹⁴⁹ V lednu 1960 paradoxně vypukl spor reformně smýšlejícího rabína Davidoviče s jeho souvěrci z Podkarpatské Rusi. Již ve zprávě ministerstva školství a kultury z roku 1956 se uvádí: „*Davidovič vystupoval osobitým způsobem. Kategoricky prosazoval upevňování náboženského života židů a dostával se často do sporů s laickými činovníky. Napadal ortodoxní „východní“ židy, že prý svojí nesnášenlivostí oslabují pozici židovské náboženské společnosti.*“¹⁵⁰ Na straně druhé podkarpatoruští členové židovské obce roku 1959 rabína Davidoviče obvinili z toho, že z kultové komise odstranil nepohodlné osoby. A žalovali ho ze setkání se s americkým tiskem. V důsledku této kauzy mu byl odňat státní souhlas k výkonu rabínských funkcí.¹⁵¹ Musel se pak pracovat v balírně nakladatelství. V roce

¹⁴⁹ Podrobněji viz TRNKA, Věra. *Emil Davidovic: Das Leben eines jüdischen Gelehrten in den Wirren des 20. Jahrhunderts*. Jüdische Miniaturen – Svazek 248. Hentrich und Hentrich Verlag Berlin, 2020. 90 stran. ISBN 3955653684

¹⁵⁰ SOUKUPOVÁ SOUKUPOVÁ, Blanka. *Židé v českých zemích po šoa: Identita poraněné paměti = Jews in the Czech lands after the Shoah: the identity of the wounded memory*. Bratislava: Marenčin PT, 2016. ISBN 9788081148422.

¹⁵¹ Podrobněji viz SOUKUPOVÁ, Blanka: *Židé v českých zemích po šoa*. Str. 342-347.

1962 dostal povolení vycestovat s rodinou do Kolumbie, což však neudělal a udělal alijs do Izraele, kde pracoval v knihovně Hebrejské univerzity v Jeruzalémě. Za nedlouho ale emigroval do západního Německa, kde působil jako rabín v Dortmundu. Byl členem Rabínské konference v SRN. Zemřel 16. ledna 1986, a stojí snad za zmínku, že jeho knihovnu po jeho smrti evidoval v Heidelbergu student Hochschule für Jüdische Studien Karol Sidon. V této knihovně rabína Davidoviče v současnosti pracuje další pražská Židovka Věra Trnková, která o něm napsala monografii.

3.3. Rabín Bernard Farkaš (1902-1991)

Bernard Farkaš, hebrejským jménem Baruch ben Geršom, se narodil v Jasini na Podkarpatské Rusi jako nejstarší syn z dvanácti dětí v rodině učitele náboženství. Po absolvování základní školy a gymnázia byl jako aktivní sionista pozván roku 1927 do Vratislavi, aby tam vyučoval hebrejštinu. Současně začal na místní univerzitě studovat na židovském teologickém semináři. Ve studiích pokračoval v Berlíně, kde se věnoval filozofii, historii a orientalistice.¹⁵² Jako Žid a československý občan musel po nástupu nacistů Německo opustit. Získal místo rabína v Děčíně-Podmoklech¹⁵³ a působil i jako učitel náboženství v Ústí nad Labem. Po obsazení Sudet v roce 1938 Bernard Farkaš, který ovládal šest jazyků, odešel za rabínským postem do Budapešti a následně do Užhorodu. Nakonec však skončil v nacistických pracovních lágrech. V březnu 1944 se ocitl v pracovním batalionu, který v Užhorodě zřizoval ghetto. V něm byl Bernard Farkaš i se svou rodinou uvězněn a následně odtransportován do Osvětimi. Na rozdíl od manželky a syna, kteří byli zavražděni v plynové komoře, prošel selekcí a byl poslán do pracovního tábora v severní Francii a později v Německu. Rabín Farkaš se po pochodu smrti dostal v únoru 1945 do Dachau, kde byl 29. dubna

¹⁵² BALAJKA, Petr. Rabín Farkaš usiloval o obnovu židovského života v době totality. [online]. 7.10.2012, [cit. 2020-01-06]. Dostupné z: <https://temata.rozhlas.cz>

¹⁵³ Bezprostředně po skončení druhé světové války není činnost obce zdokumentována. Z neúplných materiálů není možné přesně určit, kdy a jak byla obnovena. Podle údajů shromážděných Janem Markem se na dlouhá léta poslední bohoslužba konala v roce 1964. Až 5. 11. 1993 svolává přípravný výbor vedený Vilémem Markovičem a Janem Markem děčínské Židy a vyzývá je k obnovení činnosti židovské obce. Jejím předsedou se stává Vilém Markovič, Jan Marek se významnou měrou podílí na zpracování historie obce. Hřbitov v Podmoklech byl zlikvidován při rozšiřování továrního areálu, náhradou obec obdržela pozemek na Folknářích, kam byly ostatky převezeny. Z poválečného období se téměř žádné písemné materiály nedochovaly, výjimku tvoří některé smlouvy. Dne 7. 10. 1966 uzavřel synagogální sbor s ONV smlouvu o pronájmu synagogy na dobu dvaceti pěti let. Rok poté byl do synagogy přestěhován okresní archiv. Dne 1. 12. 1987 prodala židovská obec synagogu Okresnímu národnímu výboru v Děčíně za 100 tis. Kčs. V roce 1993 vrátilo ONV obci do užívání některé její místnosti a 14. 6. 1994 došlo k odpisu darovací. NACHTIGALOVÁ, Lucie. *Židovská obec Děčín*. Maskil. Prosinec 2012/Leden 2013.

osvobozen americkou armádou. Již v červnu 1945 se vrátil do Děčína, aby zde jako rabín pomohl obnovit židovský náboženský život. V létě roku 1946 se znovu oženil, se Šarlotou, rozenou Jonapovou, která byla původem z Prešova a pocházela též z ortodoxní židovské rodiny s dvanácti dětmi. Byla deportovaná do Osvětimi jedním z prvních transportů ze Slovenska na jaře roku 1942. Strávila tu tři roky, ale přežila. Kromě jediné sestry zahynula celá její rodina. Její starší sestra pak s rodinou žila po válce v Bratislavě a paní Farkašová za ní odjela před porodem, protože v českém pohraničí chyběli lékaři. V Bratislavě se tak narodil 22. března 1947 jejich jediný syn Harry Farkaš. Vzhledem k tomu, že plánovali po válce odejít do USA, dali chlapci toto netradiční jméno. „*Já se jmenuji Harry. Kdo se jmenuje Harry? Nikdo. ‚Harry‘ bylo jméno pro psy. Já jsem byl jediný Harry, kam jsem přišel. To bolo těžké, když psi v Česku dostávali jméno Harry. Všichni odešli do Ameriky, oni neodešli, nevím, co jim ruplo v hlavě, no až pozdě zjistili, že se rozhodli špatně.*“¹⁵⁴ Po komunistickém převratu v roce 1948 působil otec i nadále jako rabín v Děčíně. Harryho matka vystudovala ještě před válkou učitelský ústav a pracovala po válce jako učitelka na základní škole, kam začal chodit i jejich syn Harry. Paní Farkašová špatně nesla protižidovské nálady ve své škole v době procesu s Rudolfem Slánským v roce 1952, a svého syna raději připravila na to, že může být vzhledem na svůj židovský původ konfrontovaný s nadávkami ze strany dětí. Jeho zkušenost ale nebyla tak zlá a měl přátele i mezi nežidovskými spolužáky. Kromě času stráveného v škole se však pohyboval mezi židovskými dětmi, neboť náboženská obec v Děčíně byla početná a aktivní.

Na jaře roku 1957 přišla do bytu rodiny Farkašových Státní bezpečnost (StB) a rabína Farkaše zatkli. Odvezli ho do Litoměřic a později do Prahy, kde se s ním konal soudní proces, neboť byl obviněn z protistátní činnosti. Do té doby byl ve vyšetřovací vazbě, kdy návštěvy nebyly povolené. Nakonec byl odsouzen na dva roky. Důvodem bola jeho činnost oblastního rabína. Staral se o více židovských obcí v severních Čechách a o jejich členy, kteří potřebovali pomoc: byli nemocní a starší a většina přežila koncentrační tábory. Zdrojem finančních prostředků bylo izraelské velvyslanectví a tyto prostředky byli rozdělované tajně. Táto činnost se prozradila a více lidí bylo odsouzených za protistátní činnost. Ve vězení byl rabín Farkaš několikrát operovaný, měl problémy s žaludkem. „*Ale vyprávěl, že byl operovaný vlastně v nejlepších nemocnicích v Československu, neboť ho operovali uvěznění židovští lékaři. Ve vězení ho*

¹⁵⁴ KLEINE, Andrea. *Harry Farkas (*1947). Per aspera ad astra – cez prekážky ku hviezdám*. Projekt Príbehy 20. storočia. Post Bellum SK. Kolín, Německo. 26. 09. 2017.

jako rabína všichni respektovali a nikdy si nestěžoval.“¹⁵⁵ Ve vězení nakonec strávil 16 měsíců a byl propuštěn na svobodu v srpnu 1958 na základě amnestie.

Po jeho propuštění se rodina přestěhovala do Karlových Varů, kde přijal místo rabína, ale při nedostatku duchovních dojížděl i do dalších židovských obcí v Čechách. Karlovarská obec měla i reprezentační úlohu, jezdili sem zahraniční turisté a stát chtěl ukázat, jak se Židům v Československu dobře žije. Obec byla například dobře zásobovaná masem, kterého byl všeobecný nedostatek. Sami si z košer masa vyráběli salámy a párky, malý Harry často pomáhal. „*V pátek se prodávali zbytky, přišli i nežidovští obyvatelé si nakoupit do židovské prodejny maso.*“ Rodina v Karlových Varech oslavila i *bar micvu* svého syna Harryho, kam přišlo i mnoho hostů z Prahy: „*Bohužel ten dům, kde byla židovská obec, je zbouraný, komunisti ho zbourali.*“¹⁵⁶ V létě roku 1960 poslali Farkašovi svého syna Harryho na měsíc do Galanty, kde se vyučoval u tamějšího učitele. Tehdy žilo na Slovensku mnohem více ortodoxních rodin než v Čechách. „*Bohužel celou bývalou židovskou čtvrť i se synagogou komunisti zbourali.*“¹⁵⁷

Když na podzim roku 1960 zemřel pražský rabín Sicher, neměl ho kdo v Praze nahradit, tak rabín Farkaš dojížděl i do Prahy. Nakonec se celá rodina v létě roku 1961 do Prahy přestěhovala. Když bylo jejich chlapci 15 let, vyvstala otázka, jestli půjde v otcových šlápějích a stane se rabínem. V celé tehdejší východní Evropě bylo možné studovat jen v budapešťském rabínském semináři, ve kterém před válkou studoval i rabín Farkaš a který dodnes existuje. Syn se nakonec rozhodl pro jinou profesi: „*Já jsem viděl, jak zacházeli s rabíny. Navíc jsem nebyl nábožensky přesvědčený. My jsme nebyli ortodoxní rodina, já jsem žil život jako každý jiný chlapec.*“ Paní Farkašová radila synovi: „*Vyber si také povolání, s kterým se můžeš dostat na Západ. A až na tom Západě budeš, tak se nevracej. Nestarej se o nás, už se nevracej.*“¹⁵⁸ Okolo roku 1963 se začínalo povolovat vystěhování do Izraele a rodiny z celých Čech přijížděly za rabínem Farkašem do Prahy, aby se s ním rozloučily. Někteří také potřebovali potvrzení o židovské svatbě. Byli to i starší lidé, kteří už měli děti. „*Oni se dodatečně vzali a můj otec tam měl někdy za jedno odpoledne až tři svatby naráz.*“¹⁵⁹ V roce 1964 rodina požádala o souhlas s vystěhováním, který jim byl udělený, pravděpodobně i díky tomu, že rabín Farkaš v tom čase vzhledem na roky strávené v koncentračních táborech odešel do předčasného důchodu. Když

¹⁵⁵ Tamtéž.

¹⁵⁶ Tamtéž.

¹⁵⁷ Tamtéž.

¹⁵⁸ KLEINE, Andrea. *Harry Farkas (*1947). Per aspera ad astra – cez prekážky ku hviezdám*. Projekt Príbehy 20. storočia. Post Bellum SK. Kolín, Německo. 26. 09. 2017.

¹⁵⁹ Tamtéž.

přišlo povolení na vystěhování, odjel syn do Izraele dříve, aby stihl nový školní rok, zatímco rodiče se připravovali na vystěhování, kdy stát musel vše, co si chtěli s sebou vzít ocenit. Syn se ale rozhodl vycestovat po delší trase. Ve Vídni ho čekal zástupce Židovské agentury, která se starala o vystěhovalce do Izraele, a Harryho strýc z Liberce, který tam s rodinou dorazil o týden dříve. Strýc měl tajný plán vycestovat za příbuznými do Toronta, a ne do Izraele. Situace ve Vídni byla dost chaotická, ale na ubytovně potkal mnoho známých lidí. Z Vídne jel do Itálie vlakem, po třech dnech v Neapoli ho posadili společně s rumunskými Židy do autobusu, který je měl dovézt do přístavu Bari. Na rozdíl od československých emigrantů si mohli s sebou vzít jen ty nejnnutnější věci: „*To byli chudáci. Ten Ceausescu je obral o všecko. Oni tam museli všecko nechat.*“¹⁶⁰ V Bari nastoupili na starou řeckou loď, která měla mezipřistání v přístavu Pireus v Řecku a na Kypru, až přistáli v Haifě v Izraeli. První týdny strávil u různých příbuzných, některé si pamatoval z dětství. Potom se přestěhoval do internátu, kde pro něho bylo už dohodnuté místo. Chodil do *ulpanu* a přitom trochu pracoval. Na internátě byly děti z celého světa. Mezitím rodiče odešli z Československa do Vídne a odtud se dostali do Německa, což byl jejich plán od začátku. Rabín Farkaš dostal nabídku práce, protože tam žádný rabín nechtěl jít, ale vzhledem k tomu, že oba manželé Farkašovi perfektně ovládali německý jazyk, věděli, že tam budou finančně zabezpečeni, že dostanou odškodnění a důchod a že tam mají jistější budoucnost. Usadili se v Cáchách. Rabín Farkaš dojížděl i do okolních obcí. Po odchodu do důchodu se manželé Farkašovi přestěhovali za synem do Kolína, kde vystudoval fotografickou školu a stal se úspěšným kameramanem. Byla tu velká židovská obec, kam přišlo po roce 1968 z Československa mnoho emigrantů židovského původu a kde nakonec strávili pěkné poslední roky života. Bernard Farkaš zemřel 16. ledna 1991 ve věku 88 let.¹⁶¹

3.4. Liberecký duchovní Jindřich Weitzen

V poválečném období v Liberci neexistovala synagoga, protože ji Němci jako všude v Sudetech zapálili a strhli, a tak se Židé zejména z Podkarpatské Rusi nejprve scházeli v modlitebně v Matoušově ulici, která jim ale byla v roce 1964 odebrána. Náhradou za ni dostali stísněné a nevhodné prostory ve Slavičkově ul. č. 2. V roce 1995 se po velkém úsilí podařilo dostat zpět původní budovu v Matoušově ulici, kde se od té doby liberečtí Židé opět scházeli až do 9. listopadu 2000, kdy byla otevřena nová modlitebna v budově liberecké knihovny. V

¹⁶⁰ Tamtéž.

¹⁶¹ Tamtéž.

poválečném období neměla již zdejší obec svého rabína, duchovní náležitosti vykonával kantoři z Podkarpatské Rusi, kterými v minulosti byli pánové Berner, Lebovič a Jindřich Weitzen. Řízení obce měla na starosti rada v čele s předsedou. Od roku 1946 to byli postupně pánové Špiegel, Feldman, Weigel, Gutman a Ing. Jelínek. Kvůli nestálému počtu členů se i obec formálně měnila, nejprve to byla Židovská náboženská obec v Liberci pro kraj liberecký a královehradecký, později po úbytku členů se z ní stal jen Synagogální sbor Liberec, následoval název Židovská náboženská obec Liberec, který se v roce 1995 změnil na současný – Židovská obec Liberec. Řízením Židovské obce je pověřeno devítičlenné představenstvo, v jehož čele stojí předseda. V poválečném období z Československa odešla i spousta libereckých Židů do emigrace, převážně do nově vzniklého židovského státu Izrael, někteří však dali přednost i Německu, Kanadě a USA. Několik statistických údajů o evidovaných členech: v roce 1956 - 192, v roce 1974 - 107, v roce 1982 - 92, v roce 1985 - 92, v roce 1989 - 91, v roce 1991- 90, v roce 1994 - 92, v roce 1997 poklesl počet libereckých Židů na 81. Skutečný počet Židů žijících v Liberci však lze jen těžko odhadnout, neboť řada osob židovského původu se k židovství z různých důvodů nehlásila a do dnešní doby ani nehlásí.¹⁶²

Jindřich Weitzen (1922-2004)

Jindřich Weitzen se narodil 1. března 1922 v malé vesnici Uličské Krivé, v okrese Snina, na hranici východního Slovenska a Podkarpatské Rusi a pocházel z chudé a početné ortodoxní rodiny. Měl celkem devět sourozenců, z nichž se tři nedožili dospělosti. Rodina vlastnila malé hospodářství a zemědělství bylo jediným zdrojem jejich obživy.¹⁶³ „*Pro vaši představu a pro zajímavost, chanukový svícen jsme si každoročně vyráběli z brambor a to následujícím způsobem. Rozpůlila se brambora, seříznul vršek z každé té půlky, vydlabal se otvor, do něhož se nalil olej a ponořil knot. Čili z pěti brambor vznikla chanukija.*“¹⁶⁴ Od šesti let Jindřich pracoval, pásal husy, a záhy získal v chodu hospodářství své nenahraditelné místo. „*Jsem dnes asi jedním z mála posledních pamětníků tehdejšího způsobu života, svérázných zvyklostí i těch nejroztodivnějších pověr. A také dnes již stěží představitelné bídy. Dodnes nemohu zapomenout místnímu rabínovi, který byl na poměry celkem dobře živ z příspěvků většinou velmi početných*

¹⁶² Převzato z obecních stránek ŽOL. <http://www.kehila-liberec.cz/Soucasnost.aspx>

¹⁶³ MALÁ, Marta. *Hesped*. Zasláný autorkou elektronicky dne 15.7. 2020. Vyšel rovněž ve zkrácené verzi v Roš Chodeš. 2005/1.

¹⁶⁴ DOUSKOVÁ, Irena. Maskil.

a chudých rodin, jeho přezíravé chování. Téměř nikdy, pokud si vzpomínám, mezi své „ovečky“ nepřišel, aby je alespoň vlídným slovem podpořil v těžkém živobytí. Byly by si to bývaly zasloužily.

Navštěvoval státní školu, židovské tradici se učil doma, kam pravidelně docházel *melamed*, učitel náboženství. „*Ortodoxní byli v té době v této oblasti takřka všichni – Židé i křesťané – a také značně pověřiví. Na Štědrý den ráno jsme s ostatními židovskými kluky obcházeli křesťanská stavení, protože jsme věděli, že si křesťanští sousedé, podle jedné z mnoha svých pověr, přejí jako prvního člověka toho dne spatřit židovské dítě. Pro štěstí, protože i Ježíš byl židovským dítětem. Dostávali jsme za to drobné dárky, většinou oříšky.*“ Ve vesnici bylo na 100 rodin, z nich pouze pět bylo židovských.¹⁶⁵ Synagogu neměli, scházeli se právě u Weitzenů, kde v jedné ze dvou obytných místností byla vždy vytvořena modlitebna. „*Každému úkonu, každé práci předcházela upřímná modlitba, předpisy kašrutu se dodržovaly s přísností, která byla pro křesťanské sousedy sotva pochopitelná a z níž, čas od času, dokonce i profitovali. Například dostali-li od jinak velmi chudých Židů celou husu, na jejímž těle zjistil šochet třeba jen nepatrnou pohmožděninu či stroupek.*“¹⁶⁶

Jeho otec byl vojákem rakousko-uherské armády za první světové války, rok byl vězněn v Rusku a svým dětem předal hrůznou zkušenost války. Dne 15. března 1939 přišla jejich vesnice pod maďarskou správu. O rok později utekl bratr Janko do Sovětského Svazu, kde byl zatčen pro ilegální přechod hranic a na tři roky odsouzen, později vstoupil do Svobodovy armády, ve které se dočkal konce války. Nejstarší bratr Max narukoval do maďarské armády. V červenci 1941 byla zbylá část rodiny donucena k transportu. Náhoda tomu chtěla a transport neodjel a oni byli propuštěni domů, stejná událost je potkala znovu za tři neděle. Roku 1943 vstoupil Jindřich do židovského pracovního tábora. Stavěli silnice, kopali zákopy, pracovali v dolech. Když onemocněl zápallem plic, byl propuštěn na dovolenou. Neváhal a rozjel se za svou rodinou. Všechny našel v pořádku doma. Psal se rok 1944. Krátce po jeho návštěvě byli jeho rodiče spolu s patnáctiletým bratrem, dvěma svobodnými sestrami a jednou provdanou, právě těhotnou sestrou odvezeni do koncentračního tábora. Jeho maminka a těhotná sestra byly hned po příjezdu poslány do plynových komor. Ostatní pracovali, otec asi zemřel v táboře, bratr podle výpovědí zahynul při pochodu smrti, obě sestry přežily. Jindřicha osvobodila sovětská armáda 28. října 1944 v pracovním táboře. Doma se po skončení války sešel se čtyřmi

¹⁶⁵ Tamtéž.

¹⁶⁶

sourozenci, Jankem, Maxem, Lenkou a Růženou.¹⁶⁷ Společně se rozhodli opustit rodnou vesnici a přijali nabídku osídlení opuštěného českého pohraničí. Svůj nový domov našli v Království u Rumburku, kde provozovali hospodu. Po válce se jim ozvala jejich sestřenice z Philadelphie. Protože nikdo z nich neuměl anglicky, vyhledali překladatelku. A tak pan Weitzen našel svou životní družku. Edith Nettlová, spolu s bratrem a rodiči přežila válku ve Velké Británii, kam utekli v roce 1939. Paní Edith uměla dobře německy i anglicky, a tak pracovala pro WAAF (Women's Auxiliary Air Force).¹⁶⁸

Svatbu podle náboženského ritu měli v roce 1949 v Teplicích, občanský sňatek jim byl umožněn kvůli britskému občanství paní Edith až v roce 1953. Žili nějaký čas ve Šluknově, poté se přestěhovali do Liberce. Zde pan Weitzen pracoval 30 let coby řidič tramvaje. Měli spolu tři děti – Arnošta, Pavlu a Zuzanu, a vnoučata – Janu, Pavla, Hanku, Martina a Lukáše. Celý život byli aktivními členy místní židovské obce. Pan Weitzen zastával od začátku osmdesátých let funkci duchovního. Do svých posledních dnů a sil pracoval na obci, přijímal návštěvy, staral se o náboženské potřeby členů obce, vedl pravidelné páteční bohoslužby.¹⁶⁹ „*Chceme zachovávat a zachovat naši identitu, ale musíme se přizpůsobit době. Dnešní liberecká obec je neoficiální otevřenou komunitou. Každý páteční večer se scházíme na kabalat šabat a kdo chce přijít, přijde. Nikoho nekádrujeme a neprověřujeme. Pondělky jsou vyhrazeny kurzu hebrejštiny, čtvrteční večery patří kroužku izraelských tanců. Každých čtrnáct dní pořádáme den otevřených dveří, zájemci se přicházejí podívat, zeptat se, naslouchat... Jednou za měsíc se zde v „kavárně pro seniory“ scházejí naši starší členové. Při naší obci funguje také poměrně početný Spolek přátel Izraele, právě uplynulou neděli jsme společně pořádali chanukovou oslavu, na níž vystoupily i děti z místní LŠU. Podporujeme chystanou změnu federálních stanov, která umožní řádné členství i lidem, kteří jsou Židé po otci a nikoli po matce, jak to vyžaduje halacha. Vždyť i nemalá část našich členů pochází ze smíšeného manželství nebo v něm žije, taková je dnešní realita.*“¹⁷⁰

3.5. Rodina Adlerova v Ústí nad Labem

¹⁶⁷ Marta MALÁ, která napsala vzpomínku na libereckého duchovního J. Weitzena, je ředitelkou Nadačního fondu obětem holocaustu. Je absolventkou judaistiky na Husitské teologické fakultě, kde získala doktorský titul.

¹⁶⁸ Tamtéž.

¹⁶⁹ WEITZEN, Jindřich a Kateřina FROUZOVÁ. *Cesta duchovního vedla až z Mukačeva*. Deník Jablonecka. 2002, 10(86), 11. ISSN 1210-6291.

¹⁷⁰ DOUSKOVÁ, Irena. Maskil.

Po válce úřady přidělovaly byty optantům v pohraničí, a tak většinu židovských obyvatel v Ústí nad Labem tvořili bývalí členové československé zahraniční armády, kteří pocházeli z ortodoxních rodin z Podkarpatské Rusi. Po válce bylo evidováno kolem 1 600 Židů v ústecké ŽNO.¹⁷¹ Uvědomili si, že si musí udržet své ortodoxní kořeny, tak založili v Ústí nad Labem židovskou náboženskou obec v Moskevské 26. Mezi členy, kteří se podíleli na výstavbě modlitebny, společenské místnosti, kanceláře a třídy pro studium náboženských textů (cheder) patří Mojžíš Adler. Dodnes je na stěně modlitebny umístěný nápis jmen členů, kteří založili obec: Dr. Klein, Dr. Teichner, M. Adler, H. Lebovič, D. Bernstein, Dr. Zipser, I. Moškovič, I. Katz, D. Forkoš¹⁷², Q. Glasner a předseda M. Goldberger. V synagoze byly bohoslužby v pátek večer, v sobotu a o svátcích, tehdy bylo vždycky plno, obzvláště na Jom Kippur. Kantor v Ústí n. Labem, pan Jakubovič, se v padesátých letech rozhodl vyučit se šochetem, což bylo u kantorů tehdy běžné, že byli zároveň kantorem, šochetem i mohelem. Na vysoké svátky všechny židovské rodiny chodily do synagogy. Bohoslužby se konaly, když člen potřeboval odříkat kadiš za zesnulé příbuzné. Například každou sobotu večer vždycky jiná rodina uspořádala havdalu, oslavení ukončení šábesu. Členové obce se sešli ve společenském pokoji, kde se podávalo občerstvení, a pak se besedovalo. Do hebrejské školy, do chederu, který založil v prostorách modlitebny kantor Samuel Landerer (1898–1972), docházeli školáci po vyučování ve škole a kde se věnovali četbě základních hebrejských textů. Učitelem připravoval i chlapce na bar micvu. Mikve nebyla v Ústí, tak se muselo jezdit do Chomutova.¹⁷³

Mojžíš Adler

Mojžíš (Moše) Adler pocházel z Velatina, okres Chust, z rodiny zámožných velkostatkářů. Měl čtyři bratry a pět sester. Válku přežili tři bratři a on. Mojžíš byl odveden na nucené práce do maďarského pracovního tábora, odkud se mu podařilo uprchnout do Sovětského svazu. Zde se dobrovolně přihlásil do československého armádního sboru vedeného generálem Ludvíkem Svobodou. „*Můj tatínek Mojžíš Adler obdržel dopis od svého rabína*

¹⁷¹ Podrobněji viz FEDOROVÍČ, Tomáš. KAISER, Vladimír. *Historie židovské komunity v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005. 123 s. [Vydáno u příležitosti odhalení Pomníku obětem holocaustu v Ústí nad Labem] ISBN:80-86646-12-2

¹⁷² Bratr rabína Bernarda Farkaše.

¹⁷³ HOFFMANOVÁ, Malvína uvedla v rozhovoru s ČAPKOVÁ, Kateřina. In: Naši nebo cizí. FRANKL, Michal a kolektiv autorů. In: *Zcela běžné příběhy?* Židovské muzeum v Praze, s. 38-40. Institut Tereziánské iniciativy. ISBN 978-80-87366-28-8. Dostupné online: <http://www.nasinebocizi.cz/pdf>

Mordechaje Deutsche, když tatínka vzali do maďarského pracovního tábora. Tento dopis měl schován v botě celou válku. ¹⁷⁴ Díky boji ve Svobodově armádě mohl Mojžíš po válce optovat pro československé občanství. Přesto pro potvrzení československého občanství musel, kromě dalších dokumentů, předložit též potvrzení o národní spolehlivosti. Jako bývalý voják získal byt v Ústí nad Labem a obchod Tabák-Kolky.¹⁷⁵

V roce 1946 se v Praze oženil se s Gertrudou, hebrejským jménem Gitl bat Moše, Ackermannovou, která se narodila rovněž na Podkarpatské Rusi, v zámožné rodině v Podhorodu u Mukačeva. *„Moji rodiče mluvili mezi sebou jenom židovsky (jidiš). S námi mluvili pouze česky. Maminka mluvila perfektně česky, německy, švábsky, maďarsky a jidiš. Velmi si potrpěla na češtinu, ráda četla knížky v češtině. Často mluvila o prezidentovi Masarykovi a říkala: To byl náš zlatý tatíček Masaryk. Můj tatínek mluvil česky, jidiš, německy a částečně maďarsky. Nejvhodněji se mu mluvilo v jidiš.“* Spolu se svým otcem Mojžíšem a sestrou Hermínou, která již měla tři malé děti, byla Gertruda na jaře 1944 deportována do Osvětimi. Kromě ní nikdo z nich nepřežil. Její dva bratři, Solomon a Herši, nepřežili nucené práce v maďarském pracovním táboře. Nejstarší sestra Šarinka byla z Prahy deportována do Terezína a odtud do Osvětimi, kde byla zavražděna. Gertruda tedy z široké rodiny přežila válku jako jediná. *„Maminka doma vedla židovskou kuchyň, ale také uměla uvařit výborné české knedlíky. Můj tatínek byl obzvláště velmi pobožný. O šábese nikdy nezapnul světlo. Nás děti, nenechal doma o šábese zapnout rádio a ani jsme nesměli jít do kina atd. Tatínek to u nás doma vedl přísně,“* uvedla Malvína Hoffmanová, dcera manželů Adlerů v rozhovoru. Malvína, hebrejským jménem Malka bat Moše, se narodila v Ústí nad Labem jako druhé dítě v roce 1949. Rodina Adlerova patřila v poválečné době k pilířům ústecké židovské komunity, kterou po válce znovuzakládali především právě Židé z Podkarpatské Rusi.

V roce 1953 jim komunistické úřady zabavily tabák, tak se Mojžíš začal opět věnovat své původní klempířské a izolační profesi. I v době komunistického režimu se těmto rodinám dařilo udržet mnohé z židovských tradic, které v Čechách často nebyly dodržovány již v předválečné době. *„Vyrůstali jsme v židovské tradici, kterou pro nás vytvořili naši rodiče, jak se dalo za tehdejších okolností. Co se týkalo košer jídla, tak jsme měli pouze košer maso, dovážené každý čtvrtek z Prahy. Někdy, když nebylo dost objednávek na posláni, tak jsem sjela rychlíkem do Prahy vyzvednout maso. Šochetem byl tehdy pan Tauber. [...] Pan Tauber pocházel jako moje*

¹⁷⁴ Emailová korespondence, rozhovor s Malvínou Hofmannovou. 17.5.2019

¹⁷⁵ HOFFMANOVÁ, Malvína uvedla v rozhovoru s ČAPKOVÁ, Kateřina. In: Naši nebo cizí. FRANKL, Michal a kolektiv autorů. In: *Zcela běžné příběhy?* Židovské muzeum v Praze, s. 38-40.

rodiče z Podkarpatské Rusi. Doma jsme měli zvlášť mléčné a masné nádoby. To se muselo u nás přísně dodržovat. Na pesachové svátky jsme obdrželi přes obec macesy a košer víno z Maďarska. V kostele byly bohoslužby v pátek večer, v sobotu a o svátcích, tehdy byl kostel vždycky plný, obzvlášť na Jom Kippur. Taky byly bohoslužby, když člen potřeboval říci kadiš. Před Jom Kippur koupil tatínek u farmáře živé slepice, se kterými jsme museli dělat speciální rituál, než nastal svátek. Na vysoké svátky všechny židovské rodiny chodily do kostela. My děti jsme si hrály, zatímco rodiče se modlili. Do hebrejské školy chodili jenom chlapci myslím jednou týdně. Učitelem byl pan kantor Landerer, který připravil mého bratra na bar micvu. Mikve nebyla v Ústí, tak se muselo jezdit hodinu vlakem do Chomutova.¹⁷⁶

„V roce 1967 jsem se zúčastnila chanukového večírku na židovské obci v Praze. Sešla se tam pražská komunita a většinou mládež z celého Československa. Hosté byli Miloš Kopecký, Waldemar Matuška, Judita Čerovská a Karel Gott, který zpíval Kol Nidre a Eli Eli. Byl to pro mne velký zážitek.“¹⁷⁷

„Naše rodina jezdila do Terezína na tryznu od doby, co si můžu pamatovat. Zájezd byl organizovaný naší obcí v Ústí nad Labem. Jezdila nás tam celá skupina vlakem. Pamatuji si, jak jsme šli pěšky z nádraží do pevnosti stromovou alejí. Byli tam přítomni členové obcí z jiných měst a z Prahy.“¹⁷⁸

„Od malička moje nejlepší kamarádka byla z obce. Na základní a střední ekonomické škole jsem měla taky dost nežidovských kamarádek. Nejsem si jista, zda věděly o mém židovském původu. Během židovských svátků, mi rodiče nedovolili jít do školy. Sehnali mi potvrzení od lékaře, že jsem nemocná. Pro mne to byl dost nepříjemný pocit. Když byl Pesach, tak jsem ve škole na svačinu potají jedla macesy.“

V roce 1968 emigrovala Malvína, tehdy absolventka střední ekonomické školy, se svým starším bratrem do Londýna, kde měl jejich otec vzdálené příbuzné, kteří byli chasidé. „Byli o hodně pobožnější než my v Ústí. Velmi je to překvapilo, kolik jsem věděla o židovských svátcích a co se smí, masné, mléčné a to všechno. U nás doma se to dodržovalo na sto procent. Já jsem tam byla půl roku a potom jsem se sešla s rodiči ve Vídni. Bylo to zrovna před Pesachem. Naši

¹⁷⁶ HOFFMANOVÁ, Malvína uvedla v rozhovoru s ČAPKOVÁ, Kateřina. In: Naši nebo cizí. FRANKL, Michal a kolektiv autorů. In: *Zcela běžné příběhy?* Židovské muzeum v Praze, s. 38-40. Institut Tereziánské iniciativy. ISBN 978-80-87366-28-8. Dostupné online: <http://www.nasinebocizi.cz/pdf>

¹⁷⁷ Na tuto chanukovou oslavu rádo vzpomíná více účastníků, zejména pak z okruhu Děti Maislovky. Karla Gotta připravoval kantor jeruzalémské synagogy Alexandr Singer a jeho podání *Kol Nidre* se zachoval ve videoklipu, který byl poté natočen.

¹⁷⁸ Tryzna *Kever Avot* se koná i v současnosti, vždy první neděli v měsíci *elul*.

odešli legálně, tak první věc, kterou zabalili do bedny, byli hrnce a nádoby, aby měli v čem vařit to svoje jídlo. Udělali jsme si Pesach ve Vidni. Můj bratr přijel z Londýna a strávil s námi pesachové svátky a pak odjel zpátky do Londýna dokončit svá studia. Nás židovská organizace Hias poslala do Itálie. Když jsme dorazili do Ameriky, naši byli šťastní, že můžou dodržovat plnou košerní stravu a v plné míře dodržovat ortodoxní tradici. Tatínek chodil každý den dvakrát denně do kostela. Doma se také hodně modlil a studoval hebrejské knihy. A tak rodiče nadále pokračovali v pobožném životě, na který byli zvyklí z domu na Podkarpatské Rusi.“¹⁷⁹

Rodičům se podařilo o něco později také vycestovat a celá rodina se pak vystěhovala do USA. Malvína večerně studovala na Queens University v New Yorku, provdala se za Josefa Hoffmanna a bydlí v Princetonu. Už čtyřicet let pracuje v zahraniční bance na Manhattanu.¹⁸⁰

3.6. Teplický duchovní Chaim Klein (1919-2004)

Již v roce 1945 byl jmenován přípravný výbor Židovské náboženské obce, jehož předsedou se stal JUDr. Harry Löwy a místopředsedou Max Lebovič, aby mohl výbor začít s obnovou židovské komunity. Dalšími členy přípravného výboru se stali Max Kraus, Robert Lichtenstein, Anda Hermanová, Jan Müller, dr. Max Beck a Pavel Seideman. **Max Lebovič**, který pomáhal s obnovou obce, pocházel z Podkarpatské Rusi a díky manželce Gertrudě Langhansové, která pocházela z Teplic, se sem přistěhoval již před válkou, kde byl zaměstnán jako obchodní zástupce u španělské firmy na výrobu barviv Montana. Jeho válečná anabáze začala v souvislosti s radikalizací sudetoněmeckých emancipačních snah v Teplicích, kdy v roce 1938 došlo k různým nepokojům a rodina utekla na Podkarpatskou Rus, do Sineviru, kam se přistěhovali i příbuzní z Ostravy a Brna. Válku jeho žena a syn nepřežili, Lebovič se vrátil do Teplic jen s dcerou Lottou. V roce 1947 se znovu oženil a v následujícím roce se vystěhoval i s manželkou, Belou Friedovou z Chustu, do Izraele a v Teplicích nakonec zůstala jen Lotte.

181

¹⁷⁹ HOFFMANOVÁ, Malvína uvedla v rozhovoru s ČAPKOVÁ, Kateřina. In: Naši nebo cizí. FRANKL, Michal a kolektiv autorů. In: *Zcela běžné příběhy?* Židovské muzeum v Praze, s. 38-40. Institut Tereziánské iniciativy. ISBN 978-80-87366-28-8. Dostupné online: <http://www.nasinebocizi.cz/pdf>

¹⁸⁰ Tamtéž.

¹⁸¹ Části osudu rodiny Lebovičů se věnuje podkapitola Druhá světová válka na str. 29. Celý příběh viz DRDA, Adam. POKORNÝ, Vít. *Lotte Kozová (1925). Každý ať počítá s tím, že celý život je kompromis a nic se nedá lámat přes koleno.* Rozhovor z 29. 07. 2016. Příběhy 20. století: Nucená práce v době národního socialismu. [cit. 11.07.2020]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/>

Do Teplic přišlo po konci druhé světové války mnoho optantů Podkarpatské Rusi, ale i dalších tzv. východních Židů. Doložitelné celkové počty nejsou, ale Kadlec ve své práci zveřejnil několik zajímavých dat.¹⁸² Z východního vojska generála Svobody do Teplic přišlo 124 židovských vojáků, ze západního vojska pak 34 osob židovského původu, dále 5 osob evidovaných v partyzánských oddílech.¹⁸³ V těchto letech 1945–1948 bylo v Teplicích kolem 2 000 židovských obyvatel, asi polovina pocházela z Podkarpatské Rusi. Celkem 947 osob uvedlo jako místo narození některý okres nebo město z této oblasti, nejčastěji města Chust, Mukačevo, Užhorod, Tačevo, Hiršava, Volové apod. Je pravděpodobné, že ve skutečnosti byl počet Židů z Podkarpatské Rusi v Teplicích vyšší, než kolik jich evidovala teplická židovská obec. Někteří se neregistrovali, protože považovali Teplice pouze za přestupní stanici, než se jim podaří ze země vycestovat směrem na Západ či do Palestiny. Příznačné je, že ještě v lednu 1948 nemělo 93 osob z Podkarpatské Rusi vyřízeno občanství.¹⁸⁴ První poválečné bohoslužby se konaly v sále bývalého biografu *Monopol*, a to v pondělí, ve čtvrtek a v pátek večer. Post rabína a šocheta zastával mezi lety 1945-1948 Bernard Pachtinger. V případě pořádání kulturních akcí a oslav svátků bylo nutno požádat Úřad národní bezpečnosti v Teplicích o povolení, musel se zaplatit poplatek a podmínkou byl zákaz vstupu mladistvým a Němcům.

Majetek, který byl Židům arizován byl po válce konfiskován podle Benešových dekretů. Teplická ŽNO začala prostřednictvím svého předsedy JUDr. Harryho Löwyho uplatňovat restituční nároky, které nejenže ve většině případů nebyly vyřízené, ale vyvolaly antisemitskou odezvu. Právě v Teplicích Šanově měl nechvalně známý projev ministr Václav Kopecký.¹⁸⁵

V padesátých letech se projevil i v teplické ŽNO odliv členů, počet členů teplické obce rapidně klesl. Na počátku 50. let byl registrováno 503 členů, kteří byli „rozděleni na dva tábory: na jedné straně pokrokoví Židé a na straně druhé Židé starých zvyklostí.“ Předsedou byl Walter Rubinstein, členy výboru byli JUDr. Löwy, Frischer, Seidemann, Veselý a Lichtenstein. Židovská obec tehdy zaměstnávala pět lidí– tajemníka Zikmunda Semmela, korespondentku Lilly Löwyovou, správce hřbitova Hugo Löbla, *balanit v mikve* a pomocnou dělnicí na hřbitově Jindřišku Wienerovou a hrobníka Josefa Bečičku. Spolupracovníkem ŽNO v Teplicích byl již od roku 1948 až do roku 1965 oblastní rabín pro Ústecký kraj rabín dr. Bernard Farkaš z Děčína,

¹⁸² Na Židovské obci v Teplicích se dochoval archiv s kartotékou, kde jsou údaje z období 1945-1948 se jmény členů, kteří zůstali či emigrovali. Na kartotéčních lístcích jsou i další informace, jako třeba místo narození.

¹⁸³ KADLEC, Jaroslav. *Poválečné dějiny ŽNO v Teplicích*. Bakalářská diplomová práce. Brno 2007. Masarykova univerzita v Brně Filozofická fakulta Historický ústav. Vedoucí práce: Mgr. Tomáš Dvořák, Ph.D., s. 31-35.

¹⁸⁴ KADLEC, Jaroslav. *Poválečné dějiny ŽNO v Teplicích*, s. 32. Srov. KOCOURKOVÁ, Květoslava. *Z dějin teplické židovské náboženské obce*, s. 46.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 38.

který měl na starosti náboženské záležitosti jako jsou svatby, konverze či pohřby. Také dojížděl vyučovat hodiny náboženství. Vzhledem k tomu, že všechny pozemky nakonec zůstaly v majetku města, dostala teplická obec na oplátku budovu v Lipové ulici, kde sídlila administrativa obce a kde se konaly i bohoslužby. V přízemí byla ortodoxní modlitebna, a v prvním patře se konala reformní bohoslužba. Pod Teplickou židovskou obec spadala správa mikve, rituální lázně, kterou roku 1923 obnovila ortodoxní komunita *Bnej Emuna*, která se rozrostla díky uprchlíkům už během první světové války. Židovská obec také opatrovala nejen svým členům košer potraviny.¹⁸⁶

V březnu 1953 přestala Židovská náboženská obec v Teplicích existovat, stala se *Synagogálním sborem Teplice*. Administrace byla přeložena do Židovské náboženské obce Ústí nad Labem, která se stala krajskou židovskou obcí v Severočeském kraji, pod jejíž správu spadaly i další synagogální sbory v Litoměřicích, Žatci, Chomutově, Mostu a Děčíně. Později se připojily pod tuto správu i obce a sbory v Liberci, Jablonci, České Lípě a Varnsdorfu. Předsedou nové ŽNO se stal Maxmilián Goldberger. Po něm nastoupil do krajské funkce v roce 1958 Milan Fuchs, kterého po roce vystřídal Josef Veselý. V roce 1960 měla krajská ŽNO 1120 členů, o tři desetiletí později 236 členů. V 70. letech se předsedy krajské Židovské náboženské obce stali i dva tepličtí členové, Heřman Herškovič a Bernard Lieber.¹⁸⁷

Předsedou teplického Synagogálního sboru byl Walter Rubinstein do roku 1954, kdy se nástupcem na krátkou dobu stal MUDr. Valtr Freund, kterého nahrazuje Bernard Schlachet. Poté se stal předsedou Bedřich Šimko a po jeho smrti v roce 1974 se na dlouhých 29 let předsedou teplického sboru stal Chaim Klein.

Chaim Klein, hebrejským jménem Chaim Šlomo ben Zalman, se narodil 6. února 1919 na Podkarpatské Rusi v obci Hrušovo. Aktivně působil v Židovské náboženské obci Teplice. V letech 1974–2003 ji vedl jako předseda a působil zde jako kantor. Pracoval jako vedoucí a zásobovač skladu Ferony. V své vzpomínkové knize *Ze života začíná* vyprávění obdobím studií v místním chederu, kde se učil do svých dvanácti let, poté rok ve štetlu Apša, vedený rabínem Simchou. V roce 1932 odešel na rabínská studia, která však nemohl kvůli válce dokončit. „*Otec začal se starat o novou ješivu. A jelikož dědeček byl věrným stoupencem svého oblíbeného rabína v jednom městě v Rumunsku, dopadl los na slavnou ješivu tohoto rabína. Vznikla však otázka, vždyť toto město je v Rumunsku na druhé straně řeky a Hrušovo bylo v Československu.*

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 41.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 46-48.

Jak je možné přecházet přes hranice jen tak bez pasportu? Odpověď na to je, že je to veliký omyl. Hranice jsou stvořené jen pro tupce a neznabohy, ale u chasidů hranice neexistují! Je třeba mít jen víru v rabína a v důsledku a zásluhou jeho zbožnosti a s pomocí boží se to odbyvá takto: Především se odřikává značná porce žalmů, ke konci se musí říci verše, které začínají písmeny vajavor, což znamená: „a přešel“. Potom se můžete pustit na cestu. Během cesty nesmíte zapomenout si stále v duchu představovat rabínovu tvář. A když přijdete do blízkosti hranic a střetnete se se zelenými anděly zkázy a oni vás obtěžují, vyberete z kaftanové kapsy padesátikorunu. Jestli ještě štěkají, tak se vyhrábne ještě dvacetikoruna a hranice již není hranicí. Je to jen malá vodička, která vám sahá jen po kolena, kterou musíte přejít a namočit si nohy, které je stejně již nutno trochu umýt.“¹⁸⁸ Zemřel 28. ledna 2004 v Teplicích.

Jeho syn pracuje v současnosti jako šames a je člen předsednictva ŽOP Teplice, jejíž současným předsedou je po zesnulém Oldřichu Látalovi Michael Lichtenstein. Židovská obec vydává časopis *Posel*, kde se věnují i historii obce a jejich členům, rediguje jej teplický duchovní Tomáš Pulc.¹⁸⁹

3.6. Olomoucký duchovní Zigmund Deutsch (1931-2010)

Již v roce 1945 obnovili náboženskou obec židovští občané, kteří přežili hrůzy války. Vrátilo se kolem 200 lidí, předsedou se tehdy stal **Ludvík Meisner**. Obec sídlila v domě na Palackého ulici 2, kde byla zřízena modlitebna. V roce 1946 byla obnovena *chevra kadiša*. V letech 1947-1950 byl předsedou **Arnošt Hirsch**. V letech 1950–1956 byl předsedou a zároveň kantorem **Berthold Wolf**.¹⁹⁰ Mezi ty, kteří pomáhali obnovovat obec po válce byl **Alois Wellner** (1898–1966). Pocházel ze sedmi dětí, vyrůstal v nábožensky založené rodině. V Olomouci se oženil s Annou Schubrtovou a v roce 1926 se jim narodila jediná dcera Alice. Ve válečných letech byl vězněn a skončil v Terezíně. Po válce se zasloužil o obnovu židovské obce v Olomouci. Vyučoval náboženství i hebrejštinu a také doučoval doma. Později působil v Olomouci jako kantor. Zemřel 23. září 1966 v předvečer Jom Kipur při bohoslužbě kdy mu za

¹⁸⁸ Vzpomínky Chaima Kleina. ŽIVOTOPIS A ŽIVOTNÍ PROŽITKY před válkou, během války, jakož i po válce až do revoluce v roce 1989. Maskil. 2003/11, roč. 3, str. 12-13. Vycházelo na pokračování. [Dostupné on-line.](#)

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 48.

¹⁹⁰ PAPOUŠEK, Miroslav. *Židé a Olomouc*. In: ELBELOVÁ, Gabriela, ed. *Olomoucká synagoga: 1897-1939*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2017, s. 32. ISBN 978-80-88103-19-6.

zpěvu doslova puklo srdce. Přestože měl okamžitě pomoc dvou přítomných lékařů, jedním z nich byl otec Romana Gronského, nepodařilo se jim ho oživit.¹⁹¹

V roce 1956 byla modlitebna přemístěna do domu na Dolním náměstí 4. V letech 1956–1958 byl předsedou obce **Max Vojtěch Diamant**. V této době se hlásilo k obci 450 lidí. Rabínské funkce vykonával rabín Richard Feder, který sídlil v Brně. Po úbytku členů stářím a emigrací se olomoucká komunita stala roku 1962 v intencích nového krajského zřízení pouhým synagogálním sborem v rámci Židovské obce Ostrava. Posledním předsedou samostatné obce a předsedou synagogálního sboru v letech 1959–1971 byl **Bedřich Hersch**. Během jeho předsednictví se modlitebna přesídlila i s kanceláři sboru do domu na Komenského třídě 7. V čele synagogálního sboru v Olomouci působil v letech 1971–1978 **Vilém Karpfen**. V letech 1989–1991 **Rudolf Marvín**. Teprve demokratické přeměny společnosti po roce 1989 přinesly oživení života v Židovské obci v Olomouci. Ke dni 1. dubna 1991 byla znovuobnovena samostatná náboženská obec s oblastní působností pro okresy Olomouc, Šumperk, Jeseník, Bruntál a Přerov. První předsedkyní byla v letech 1991–1995 **Ema Donathová**. Další předsedkyní byla v letech 1995–2004 **Edita Šťastná**. Ve funkci tajemníka působil **Miloš Dobrý**, dědeček současného předsedy **Petra Papouška**, který je i současným předsedou Federace Židovských obcí v České republice. Vrchním kantorem Židovské obce v Olomouci byl v letech 1991–2008 Zigmund Deutsch.¹⁹²

Zigmund Deutch, hebrejským jménem Pinchas ben Cvi, se narodil 15. června 1931 na jižním Slovensku, v obci Gúta, dnešním Kolárově. Pocházel z velké rodiny, měl starší sestry Erži, Róži, Piri, Magdu a mladší sourozence Friciho, Mancí a Williho. Tak jak to bylo tehdy v tomto kraji obvyklé i jeho rodina byla velmi pobožná, a proto jako dítě začal chodit do židovské školy, chederu. Jako nejstarší syn měl mnoho povinností i v domácnosti. Po škole pomáhal rodičům starat se o malé rodinné hospodářství a pečoval o své mladší sourozence. Velmi brzy do jeho života zasáhla druhá světová válka. Nejprve různými diskriminačními rasovými omezeními, posléze i internací v pracovních táborech v Dunajské Středě a Novácích. „O této době táta nerad vyprávěl, ale měl ji hluboce vrytu ve své duši. Mnohdy se stalo, že křičel ze snu, a když ho moje máma probudila, řekl jí, že se mu zdálo o válce.“¹⁹³

¹⁹¹ Dreiseitlová, Hana. Ze vzpomínek vnučky Aloise Wellnera. Chajejnu. Ročník 9/ Číslo X. Listopad 2017, s. 6.

¹⁹² PAPOUŠEK, Miroslav. Židé a Olomouc, s. 32–33.

¹⁹³ DEUTSCH Pavel napsal pro olomoucký obecní časopis Chajejnu vzpomínku na svého otce Zigmunda Deutsche. Po elektronické komunikaci zaslal pan Pavel Deutsch dne 11.9.2019.

V roce 1945 se jeho rodina vrátila a přestěhovala do Nových Zámků. Děti dokončily ve zkráceném režimu židovskou základní školu v Bratislavě a táta se vyučil brašnářem. Posléze si udělal i podlahářský kurz a touto prací se živil až do důchodu. V 50. letech nastoupil základní vojenskou službu a sloužil v Terezíně. Když přišel k odvodu, nevážil ani 50 kilogramů, a tak ho přidělili ke kuchařům. Snad aby trochu přibral. Když se vrátil z vojny, pracoval na stavbách po celém Slovensku. „*Ráno ve 4 hodiny vstal a jel na montáž. Až se v 6 večer vrátil, staral se o svou starou maminku a těšil se z dětí svých sourozenců.*“¹⁹⁴

V roce 1975 se seznámil se svou budoucí manželkou, Dianou roz. Foersterovou. Po roce známosti se vzali. Měli dvě svatby – úřední na Slovensku a utajenou ve Staronové synagoze u Viktora Feuerlichta. Zigmund Deutsch se po svatbě přestěhoval do Olomouce za svou ženu. Za další rok se jim narodil syn Pavel Deutsch, který vzpomíná v hespedu: „*Asi před rokem jsem byl na návštěvě u své sestřenice na Slovensku a ta mi říkala, jak moc obdivuje mého tátu, že měl odvahu odejít v poměrně pozdním věku (bylo mu 45 let) z místa, kde měl mnoho přátel a kamarádů do absolutně neznámého místa. Navíc měl velký problém v jazykové bariéře, jeho mateřským jazykem byla maďarština, a snad i proto se nikdy pořádně nenaučil česky.*“¹⁹⁵

Hned poté, co se přestěhoval do Olomouce, začal navštěvovat místní židovskou obec, tehdy *Synagogální sbor v Olomouci*. Byl často zván především do Ostravy, aby zde vedl bohoslužby. „*Od poloviny 80. let se v našem bytě začal objevovat pán, kterého přivázel řidič v černé tatrovce. Věděl o naší rodině absolutně vše. Pamatuji si, jak se táta nechal zapírat, že není doma, jak utíkal pryč, když se mu tento důstojník STB pozval na návštěvu. STB měla zájem, aby můj otec donášel na své spolupřevrťce. Mí rodiče dobře věděli, jaké důsledky bude mít, když táta spolupráci nepodepíše, přesto odolali. Naštěstí v roce 1989 přišla revoluce a otec se mohl znovu svobodně a bez úřední kontroly modlit.*“

Když na počátku 90. let vznikla v Olomouci samostatná židovská obec, stal se jejím vrchním kantorem. „*V době, kdy jí paní Ema Donáthová dávala ducha a vizi, pan ing. Miloš Dobrý ji ekonomicky stabilizoval, můj táta jí dával náboženství. Dlouhá léta byl na naší obci jediným, který se uměl modlit a kdo znal náboženský rituál, který se snažil dle svého nejlepšího svědomí udržovat. Pamatuji se na několik počátečních rozepří, které měl s panem Dobrým,*

¹⁹⁴ DEUTSCH, Pavel. *Hesped*.

¹⁹⁵ Tamtéž.

který mu říkal: „Zigi, tak 10 minut se modli, to stačí.“ Táta z toho byl nešťastný, protože věděl, jak má bohoslužba vypadat.“¹⁹⁶

Byl to člověk obyčejného selského rozumu, ale znal náboženskou tradici svých předků. Ke konci života se stáhl z vedení obce a věnoval se rodině, své milované ženě, synovi a vnukům Danovi a Alanovi. *„Jim patřila poslední slova, která jsem od svého táty slyšel, když jsem jej ve středu 25. srpna v 16 hodin přivezl na urgentní příjem do fakultní nemocnice. Ptal se, kde jsou a co dělají. Asi za hodinu jsme se s maminkou dozvěděli, že můj otec zemřel.“*

Jeho syn na pohřbu pronesl přání, aby se dařilo na Židovské obci udržovat židovskou náboženskou tradici, a aby se snažilo citlivě pracovat se všemi členy, podobně jako to dělal pan Zigmund Deutsch, vrchní kantor Židovské obce v Olomouci v letech 1991–2008. *„Rodina je jako ruka, každý její člen je jako jeden prst. Ty prsty jsou spolu propojené a jsou nenahraditelné, řekl mi rabín Sidon dne 29. srpna 2010 v den pohřbu mého táty, pana Zigmunda Deutsche. Ztratil jsem palec, nejsilnější, nejpracovitější a nejobětavější část ruky. Chybí mně i celé naší rodině, stejně tak svým přátelům.“*¹⁹⁷

4. Pražská židovská obec

Židovská obec v Praze byla obnovena již koncem května 1945, kdy se z exilu vrátil její budoucí funkcionář Arnošt Frischer, který v Londýně reprezentoval židovské zájmy ve Státní radě. Hlavní úkolem obnovené židovské obce bylo znovuvybudování židovské komunity v českých zemích. Svou činnost zahájila zejména v oblasti práva, ale také sociální, kdy bylo hlavní úkolem se postarat o přeživší, kteří se vrátili. Na začátku září 1945 byla na sjezdu prozatímních výborů jednotlivých obnovených židovských obcí ustanovena Rada židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě.¹⁹⁸ V září 1945 obnovila židovská obec vydávání Věstníku židovské náboženské obce, který sloužil zpočátku zejména jako informační a poradní publikace pro navrátilce. Objevovaly se v něm také seznamy jmen osob, kteří se měli přihlásit o restituovaný majetek. V prvním zářijovém výtisku nalezneme hned na první straně příspěvek *Přežili jsme* od Ing. **Arnošta Frischera**: *„Jsme zachráněni a jsme svobodni, ale naše srdce jsou plna smutku a naše oči plny slz. Příliš mnoho z nás se nevrátilo. Není nikoho, kdo by*

¹⁹⁶ DEUTSCH, Pavel. Hespered.

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ WEHLE, Kurt. *The Jews of Bohemia and Moravia 1945 – 1948*. In: DAGAN, Avigdor. *The Jews of Czechoslovakia*. New York – Philadelphia 1984, s. 500-507.

nepostrádal milých. Jak by nepostrádal! Asi jedna desetina židů z Čech a Moravy se včas zachránila do svobodné ciziny a další jedna desetina přežila hrůzy koncentračních a internačních táborů. Ještě docházejí jedinci a ještě se budou trousit zpět - snad po léta. Ale ostatní nikdy neuvidíme. Není pospolitosti na světě, od níž válka a nacistický režim vyžádal větší obětí než od lidu židovského.“¹⁹⁹

Na druhé straně se dočteme, že Přípravný výbor Židovské náboženské obce v Praze přeje všem svým souvěrcům k nastávajícímu Roš-hašana co nejsrdečněji, aby nový nastávající rok 5706 byl úvodem do nové, šťastnější éry osvobozeného židovstva. Poté následuje místo rabínského povídání o svátku, smutná polemika Dr. **Otto Munelese** *Co pro nás znamenají hlavní svátky?*

Dr. **Kurt Wehle** ve svém článku *Židovská náboženská obec za okupace a po osvobození ČSR* píše: „*Jsmo ještě tuzo uprostřed budování obnovené Židovské náboženské obce, než abychom mohli vydati jasné svědectví o jejím postavení a výkonu po 5. květnu 1945. To ovšem ani není účelem této úvahy. Úvaha tato má jen jediný úkol: vyjmenovati problémy a pokusit se po prvé po osvobození o odpověď více méně ještě všeobecnou a připravit další práce. Židé, vrátivší se z koncentračních táborů, našli zase svoji obec a našli zase oporu a pomoc. Vytvořil se přípravný výbor, do něhož byli přijati zástupci všech vrstev pražského židovstva. Začátky činnosti byly nesmírně těžké. Židovská náboženská obec byla postavena nejen před téměř nevyřešitelné problémy všeobecného rázu, nýbrž též před skutečnost, že všechen majetek je ve správě Národního výboru k likvidaci Židovské rady starších, rovněž tak spisový a listinný materiál, pokud nebyl Němci zničen. V to přešlo přebudování Národního výboru k likvidaci Židovské rady starších na národní správu ve smyslu dekretu presidenta republiky ze dne 19. 5. 1945 č. 5. ŽNO se zapojila do všech jednání o péči a ochranu repatriantů, o likvidaci bývalého koncentračního tábora Terezín-město, zejména o zajištění terezínských skladů, odškodňování obětí války a repatriantů. ŽNO v Praze jako jediný zástupce většiny rasově persekvovaných a jako velmi význačná složka v oboru sociální péče jest ve spojení s ústředními úřady a příslušnými organisacemi a dbá toho, aby veřejné mínění a i veřejná správa si uvědomily, že židovské obyvatelstvo tohoto státu bylo zcela zvláštním způsobem persekvováno a že utrpělo škodu na životě, na československého lidu k židovským přeživším a vírou v to, že kritická fáze dějin je již za nimi.*“²⁰⁰

¹⁹⁹ Věstník ŽNOP, roč. VII, č. 1, 1. 7. 1945, s. 1.

²⁰⁰ Věstník ŽNOP, roč. VII, č. 1, 1. 7. 1945, s. 2-4.

Úkolů tedy bylo mnoho, v další Zprávě od Sekretariátu ŽNO ještě konkrétněji vidíme jakého rázu: „První den po osvobození Československa byl majetek bývalé Židovské rady starších zajištěn a činnost Židovské rady starších zastavena. Následkem tohoto opatření bylo jedinému židovskému administrativnímu orgánu zabráněno spolupracovati při repatriaci, zejména z koncentračního tábora Terezín-město. Teprve koncem května 1945, po návratu pana Ing. Arnošta Frischera z Londýna do Prahy, oživila Židovská náboženská obec pod vedením přípravného výboru svoji činnost. Ministerstvo školství a osvěty potvrdilo členy přípravného výboru a pověřilo jej likvidací Židovské rady starších v Praze a správou majetku Židovské náboženské obce. ŽNO musila nyní vybudovati úplně novou organizaci. Její organizační členění je dnes toto: sekretariát s personální a organizační kanceláří, oddělení sociální, evidenční, právní, kultové, venkovský referát, hospodářská správa, finanční správa a matrika.

Sekretariátu je uložena vnitřní výstavba Židovské náboženské obce a její zastoupení u úřadů. Pan Ing. Frischer a členové sekretariátu navštěvují ministry a vedoucí úředníky různých ministerstev, přednášejí jim svá přání a zúčastní se porad, týkajících se židovských záležitostí. Sekretariát je též ve styku s Národní správou majetkových podstat vystěhovaleckého fondu, majetkového úřadu a Židovské rady starších a ujednal s ní v různých oborech spolupráci při řešení konkrétních úkolů. Největší úkoly mělo a ještě má sociální oddělení. Vyplatilo každému repatriantu jednorázovou výpomoc ve výši K 300.- a mimo to vyplácí sociálně potřebným další podpory, jejichž výše se určí podle individuálních potřeb žadatele. V posledních dnech byly vydány potravinové balíčky. Při příležitosti výdeje potravin byla založena evidence všech repatriantů a židovských osob v Praze a z tohoto materiálu byla postupně vybudována evidence všech osob v Čechách a na Moravě, které byly považovány za židy. Evidenční oddělení vydalo v posledních dnech seznamy všech židovských repatriantů v Praze a na venkově. Tyto seznamy, které jsou první listinou repatriantů z Čech a Moravy, byly poslány různým židovským organizacím v cizině. Evidenční oddělení zpracovalo asi 5000 dotazů z ciziny, týkajících se deportovaných osob, a odeslalo 2570 telegramů a písemných odpovědí.²⁰¹

Právní oddělení mělo mnoho set právních porad v záležitostech státního občanství, ve věcech majetkově-právních, dědických a matričních, zejména o možnostech opatření náhradních osobních dokladů. Vydávalo různá potvrzení pro účely úřední, intervenovalo v mnohých případech ve prospěch židovských osob zajištěných a jednotlivců, domáhajících se pomoci. Přijalo 1470 přihlášek pro likvidaci účtů u bývalé banky v Terezíně a vyplatilo též

²⁰¹ Věstník ŽNOP, roč. VII, č. 1, 1. 7. 1945, s. 5.

zůstatky z těchto bankovních účtů. V srpnu byl založen venkovský referát, který poskytoval rady venkovským obcím při ustanovování přípravných výborů, a pomáhal při intervenci u pražských ústředních úřadů v záležitostech venkovských obcí. Venkovský referát připravil též sjezd delegátů venkovských obcí, který se konal ve dnech 1. a 2. září 1945.²⁰²

Oddělení kultu se staral o sňatky, bohoslužby v Staronové synagoze a dával venkovským obcím a jednotlivým zájemcům rituální předměty k dispozici. Toto oddělení zajistilo za spolupráce s Národní správou velký počet cenných knih, které byly v Terezíně, a provedlo jejich převoz do Prahy. Hospodářská správa uvedla všechny kancelářské místnosti do pořádku, postarala se o vhodné umístění kanceláří a provedla nucené vyklizení budovy v Maislově ulici 15, která byla zabrána pro jiný úřad. Proviantura u hospodářské správy převzala potraviny a šatstvo ze zásilek z ciziny provedla rozvážení těchto potravin a distribuci do jednotlivých venkovských Židovských náboženských obcí a na Slovensko. Finanční správa zřídila hlavní pokladnu. Agenda matriky byla značná, neboť mnoho repatriantů žádalo o vystavení různých osobních dokladů. Celkem bylo vystaveno 1856 dokladů a potvrzení. Nebylo vyhověno všem žádostem, jelikož židovské matriky byly Němci zničeny a jen podle zachráněných indexů šlo potvrzovat, že dotyčná osoba byla do matričních knih zapsána. Matrika zahájila jednání s příslušnými úřady o převoz duplikátů židovských matričních knih, které byly původně uloženy u okresních úřadů a pak z bezpečnostních důvodů uloženy na zámku Šternberku. Až po převozu do Prahy bylo možné vystavovat originály.²⁰³

Židovská obec poskytovala pomoc i v dalších letech všem potřebným navrátilcům. Svou pomoc poskytovala i Židům z Podkarpatské Rusi, a zastávala se jich na veřejnosti (viz článek ve Věstníku o Ejsiku Weissovi). Podpory se dočkali i uprchlíci, kteří Prahou pouze projížděli. Židovská náboženská obec i nadále poskytovala potřebným potraviny, oblečení, poukázky na stravování v košer jídelně. Založila domov mládeže pro židovské sirotky a opuštěné děti, také zřídila dva starobince a noclehárnu pro uprchlíky. Všechna tato pomoc byla plně využívána. Obec spolupracovala také s organizací *American Jewish Joint Distribution Committee*, zkráceně *Joint*.

4.2. Jeruzalémská synagoga

²⁰² Věstník ŽNOP, roč. VII, č. 1, 1. 7. 1945, s. 5.

²⁰³ Věstník ŽNOP, roč. VII, č. 1, 1. 7. 1945, s. 5.

Kantoři, kteří po válce působili v Jeruzalémské synagoze, dodržovali aškenázský ritus, na rozdíl od radikálních reformistů v Německu se v Čechách a na Moravě se příliš nezasahovalo do liturgie. Upravovala se spíše stránka estetická. Vznikaly nově převzaté melodie, například od vídeňského kantora Salomona Sulzera a českého Davida Rubina.²⁰⁴ Po roce 1945 působili jako kantoři v Jeruzalémské synagoze Max Lustig a také rabín Emil Davidovič. V roce 1960 se stal vrchním kantorem Alexander Singer, který pocházel z Podkarpatské Rusi. Vytvořil také dětský soubor při Židovské obci, kde se učily jidiš písně. Když v době pražského jara emigroval, stal se roku 1968 vrchním kantorem Ladislav Blum, který byl původem z také východu, neboť se narodil v oblasti východního Slovenska nedaleko hranic s Podkarpatskou Rusí, odkud pocházel jeho otec. Z matčiny slovenské strany se mu však dostalo neologického kantorského vzdělání, které hrálo významnou roli nejen v jeho životě. Také kantor Blum vytvořil pěvecký soubor zvaný Židovské náboženské obce sbor, kterým postupně prošlo mnoho budoucích významných členů pražské židovské obce. Rabín Karol Efraim Sidon, který také tímto souborem prošel říká: *„A bylo to zřejmě medium hudby, které ho po všechny léta komunistického režimu chránilo jak neprodyšný val před špínou, pomluvou a zavražděním. Přesto dr. Ladislav Blum nebyl typem člověka, který by se úmyslně zavíral světu. Jeruzalémská synagoga, prodchnutá jeho smyslem pro slušnost, se stala i v nejhorších dobách oázou, v níž o šabatech a svátcích nalézali azyl všichni, kteří v tom světě venku nenalézali zaslíbení. Pan kantor Blum jim byl vnímavým učitelem i rádcem.“*²⁰⁵ Na nějakou dobu působil i v souboru Mišpacha rodiny Mikuláše Rotha, který byl z Podkarpatské Rusi a jenž se stal kantorem v Jeruzalémské synagoze po Ladislavu Blumovi v roce 1994. I tato synagoga tedy vděčí mnohému východnímu židovstvu, všichni co zde po válce působili, čerpali z tradic a vzdělání, kterého se jim dostalo na východě.

4.2.1. Alexander Singer (1912-2007)

Alexander Singer, vlastním jménem Max Freidenberg, pocházel z Petrové na Podkarpatské Rusi. Tradiční židovské vzdělání získal v chederu. Když byl starší, odešel studovat do Bratislavy na ješivu, kde se učil i *chazanut*. Před válkou byl kantorem v Žilině. Během války byl vězněn v Terezíně, kde účinkoval v opeře podobně jako kantor Blum, se

²⁰⁴ SEIDLOVÁ, Veronika. *Biografie. In: Zapomenutý hlas pražské Jeruzalémské synagogy. Kantor Ladislav Blum. Osobní nahrávky z let 1978-1983.* Židovské muzeum v Praze. 2008, s. 8.

²⁰⁵ SIDON, Karol – DANÍČEK, Jiří. *Život na notové osnově.* Roš Chodeš. 1994.

kterým se však tehdy nesetkal. Prošel několika dalšími koncentračními tábory Auschwitz-Birkenau nebo Kaufering v Alpách.²⁰⁶ Po válce se živil jako operní zpěvák. Svůj hlas si školil u Terezii Blumové. Tehdy zpíval společně s Ladislavem Blumem v Pěveckém sboru Československého rozhlasu. V roce 1951 byl uvězněn za podvracení lidově demokratického zřízení, za napomáhání útekům za hranice a byl odsouzen k nuceným pracím v uranových dolech v Jáchymově. Po propuštění se stal členem sboru Smetanova divadla, dnešní Státní opery Praha. Roku 1960 se stal kantorem v Jeruzalémské synagoze. „*A tak za mnou jednou přišli z Obce a řekli mi: Nám sem teď jezdí spousta turistů, i ze zahraničí, a my potřebujeme někoho, kdo umí pořádně zpívat. Já jsem říkal: A proč já? Vždyť já jsem to už strašně dlouho nedělal, nevím, jestli jsem to nezapomněl. A oni: To nevádí, hlavně, že máš hlas, zbytek už si oživíš.*“²⁰⁷ Na začátku mu pomáhal rabín Farkaš, který měl ve svém vlastnictví mnoho nahrávek chazanů, které mu k tomuto účelu půjčoval.²⁰⁸ Školit se nepřestal ani později, v roce 1965 se učil v Košicích u svého bratrance Josefa, jehož otec Moritz Heilbraun, býval kantorem v Čadci. O rok později byl v Budapešti na dvouměsíční stáži u kantora Zsigmonda Tordaie.²⁰⁹

Alexander Singer vedl v druhé polovině 60. let obecní sbor, ve kterém zpíval jeho třináctiletý syn Jonáš Singer společně s dalšími šesti až sedmi dětmi ve stejném věku. Vystupovali na oslavách svátků Purim a Chanuka. Jonáš Singer vzpomíná, že repertoár tvořily jidiš písničky jako *Du un ich* a *Jidiše mame*. Singer založil i židovský sbor Exodus pro dospělé, který měl roku 1967 několik vystoupení ve Španělské synagoze.²¹⁰ Singer dokonce připravoval populárního zpěváka Karla Gotta na vystoupení, které se konalo na židovské obci, na které rádi vzpomínají pamětníci: „*Gott vystupoval na Obci na nějakém svátku, a tak u otce doma byl nejméně jednou, aby se naučil na tu akci nějakou židovskou písničku. To víte, poslouchal jsem za dveřmi a všude se tím chlubil, žil jsem z toho asi měsíc. Moje prestiž mezi kamarády tehdy vysoce stoupla.*“²¹¹

Ve funkci kantora byl Singer sedm let až do roku 1967, kdy byl vyšetřován za vedení bohoslužby za vítězství Izraele. Možná za tím stál i fakt, že Singer spoluorganizoval neformální

²⁰⁶ ŠMOK, Martin. Výstava Zmařené naděje.

²⁰⁷ SEIDLOVÁ, Veronika. *Kdo zpívá židovsky?* Z nahrávek Projektu Stevena Spielberga – digitální archiv Institutu USC Shoah Foundation, nahrávky biografických interview Alexandra Singera z projektu zapůjčeny autorce rodinou Singerových, s. 96.

²⁰⁸ Osobní rozhovor s Harrym Farkašem ze dne 2.8.2020.

²⁰⁹ SEIDLOVÁ, Veronika. *Biografie*. In: *Zapomenutý hlas pražské Jeruzalémské synagogy. Kantor Ladislav Blum. Osobní nahrávky z let 1978-1983*. Židovské muzeum v Praze. 2008, s. 11.

²¹⁰ SEIDLOVÁ, Veronika. *Kdo zpívá židovsky?* S. 93.

²¹¹ SEIDLOVÁ, Veronika. *Kdo zpívá židovsky?* Z rozhovoru se synem kantora Alexandra Singera, Jonášem Singerem. S. 126.

koncert Schlomo Carlebacha v roce 1967: „*Otec mi jednou řekl, to mi bylo asi dvanáct, ať se vykoupí a připravím ven, že někam půjdeme... ale neřekl kam, dělal s tím tajnosti. Stavili jsme se pro [mého kamaráda] Rafika. Přišli jsme do nějaké hospody, ne židovské, šli jsme dál do salonku, a tam bylo asi deset lidí. A na kytaru tam hrál nějaký Američan židovské písničky. Strašně se mi to líbilo, byl jsem z toho úplně nadšený. Otec mi pak řekl, že se ten člověk jmenuje Shlomo Carlebach a že je to teď populární zpěvák. Otec to snad pomáhal celé zorganizovat, proto o tom věděl. Pak, když jsme emigrovali, tak jsem teprve poznal, jak moc Carlebach venku frčí. Po letech jsem pak byl v Americe na jednom jeho koncertě, a tak jsem za ním potom šel a řekl jsem mu, kdo jsem a jestli si pamatuje na to vystoupení v Československu. A představte si, on si to pamatoval! Vzpomněl si dokonce na mého otce a řekl, že to pro něj byl tenkrát úžasný zážitek!*“²¹² Ve funkci vrchního kantora Jeruzalémské synagogy po něm pokračuje Ladislav Blum, kterého zaučoval pro tuto funkci: „*Pan doktor Blum, absolutně gentleman, mimochodem, se učil kantořinu většinou od otce, protože otec měl více materiálů než kdokoliv a znal hodně už od malička. Materiály si ale často vyměňovali, hlavně melodie.*“²¹³ Ladislav Blum ho už několikrát zastupoval na Vysoké svátky dříve, kdy je zvykem pozvat jiného chazana a sám Singer mohl přijmout zahraniční hostování. Po roce 1968 emigroval do Jihoafrické republiky.

4.2.2. Ladislav Blum (1911-1994)

Ladislav Blum, hebrejským jménem Moše Meir ben Jicchak, se narodil na východním Slovensku, ve Velkých Kapušanech, v oblasti východního Slovenska. Jeho otec Ignác Blum byl obchodním příručím, jehož zbožná rodina žila na vesnici na Podkarpatské Rusi. Matka Pirožka byla z rodiny neologické, jejíž otec Adolf Rothstein (1859-1942) byl uznávaným chazanem v neologické synagoze Lučenci, na jižním Slovensku. Rodina se roku 1914 za ním přestěhovala do Lučence, když byly Lacimu, jak mu doma říkali, tři roky. Vzhledem k tomu, že tamější obec byla neologická, je pravděpodobné, že nechodil do tradičního chederu, ale náboženské vzdělání měl částečně od svého otce, ale velkou roli hrál právě kantorský zpěv, kterému se učil od svého dědečka a v jehož souboru také zpíval. Se svým dědečkem mluvil německy, kdežto doma a ve škole hovořili maďarsky, se slovenskými přáteli a sousedy mluvili

²¹² SEIDLOVÁ, Veronika. *Kdo zpívá židovsky?* Z rozhovoru se synem kantora Alexandra Singera, Jonasem, který se tohoto vystoupení osobně zúčastnil, s. 126.

²¹³ SEIDLOVÁ, Veronika. *Kdo zpívá židovsky?* Rozhovor s Jonasem Singrem, s. 98.

slovensky. Když trávili čas v rodině z otcovy strany na Podkarpatské Rusi, domlouvali se v jidiš.²¹⁴

Po maturitě na maďarském gymnáziu odjel studovat do Prahy Právnickou fakultu Univerzity Karlovy. V Budapešti od roku 1938 studoval u prof. Szamosziho, kde poznal též svoji budoucí manželku Terezii.²¹⁵ Za 2. světové války byl dvakrát deportován do slovenských pracovních táborů, ale vždy se mu podařilo utéci. Skrýval se v Bratislavě a v Lučenci a u svého dědečka stihnul zaznamenat synagogální bohoslužebné melodie. V lednu 1945 byl zatčen gestapem a deportován do koncentračního tábora v Terezíně, kde se uskutečnilo jeho první operní sólové vystoupení v Offenbachových Hoffmannových povídkách v režii Hanuše Theina. Zde zažil závěrečné terezínské inferno konce války, o kterém nikdy nemluvil, ale všichni jsme věděli, že to bylo hrůzostrašné.

Je známé jeho působení v *Pěveckém sboru československého rozhlasu* těsně po válce, byl sólistou v liberecké opeře a nakonec sólistou operety v Budapešti. Od roku 1950 zakotvil v *Armádním uměleckém souboru Víta Nejedlého*, kde s malými přestávkami zpíval až do roku 1970. Stal se členem *Pražského mužského sboru FOK*. Souběžně s touto prací sólisty se připravoval na cestu synagogálního kantora – v roce 1963 se stal druhým kantorem Jeruzalémské synagogy vedle Alexandra Singera. V roce 1966 byl na stáži v Budapešti u kantora Szigmonda Toardaie. V roce 1967 po odchodu kantora Singera do ciziny se stal vrchním kantorem Jeruzalémské synagogy. Se svojí manželkou tvořil nerozlučnou dvojici, od 80. let vedli spolu pěvecký sbor Židovské náboženské obce, který vytvořili ze svých žáků. Zpívaly se hebrejské či jidiš písně, které Blum upravoval. Ladislav Blum zemřel 28.8.1994. „*To, kým pan vrchní kantor byl a co pro nás všechny znamenal, by se dalo lépe vyjádřit hudbou, melodií, ve které byl obsažen jeho tichý úsměv, skromná důstojnost a neokázalá obětavost.*“²¹⁶

4.3. Staronová synagoga

²¹⁴ SEIDLOVÁ, Veronika. *Biografie*. In: *Zapomenutý hlas pražské Jeruzalémské synagogy. Kantor Ladislav Blum. Osobní nahrávky z let 1978-1983*. Židovské muzeum v Praze. 2008, s. 7.

²¹⁵ TALER, Mořic. BLUMOVA, Tereza. *Vzpomínka na Ladislava Bluma*. Záznam z rozhlasu 12.10.1997 - Třetí program Vltava.

²¹⁶ SIDON, Karol – DANÍČEK, Jiří. *Život na notové osnově*. Roš Chodeš. 1994.

Před válkou byla Staronová synagoga místem modlitby pražských ortodoxních Židů. Podle svědectví Maxe Adlera²¹⁷, syna rabína **Šimona Adlera**²¹⁸, bylo v tu dobu na sto ortodoxních rodin. Po druhé světové válce, po vyvraždění českých Židů, se situace změnila, Staronové synagoga se stala modlitebnou Židů z východu. I když už před válkou navštěvovali Staronovou synagogu několik východních emigrantů, kteří se tu usadili a integrovali. **Baruch Gutmann** (1863-1950) byl sice kantorem v Pinkasově synagoze, ale dochovaný *hesped* napsaný rabínem Gustavem Sicherem otištěný ve Věstníku ŽNO připomíná existenci oněch východních Židů, kteří se integrovali v předválečné Praze. Z hespedu vyplývá, že se k němu chodili učit pražští kantorů, dokonce i v době, kdy žil po válce v starobinci. Ve své řeči rabín Gustav Singer také vyjmenovává všechny vlastnosti, které má kantor, *šaliach cibur* neboli vyslanec obce, mít.

Loučíme se dnes se svéráznou typickou postavou staré pražské obce, s kantorem B. Gutmanem, jehož velikou láskou v jeho mladých letech byla kniha, písemnictví židovské. Proto třeba i dnes uctít jeho památku výkladem knihy, kterou on dovedl jako nikdo v Praze předčítati. Dnes, kdy někdejší světová sláva naší obce zapadla, kdy každý kultový úředník je nenahraditelný a má hodnotu vzácnosti, má každý kantor svůj význam. (...) Ale zvěčnělý B. Gutmann žil v době, kdy obec kvetla, kdy staroslavná Pinkasova synagoga nemusela ještě, aby se budova udržela, býti proměněna v museum bohoslužebných předmětů, nýbrž měla tu větší tu menší počet věrných návštěvníků. V době, kdy byl v Praze veliký počet kantorů, měl zesnulý kantor Gutmann svůj zvláštní vynikající význam, neboť byl učitelem téměř všech pražských kantorů. K němu chodili se učit a poučit, v době jeho plných sil i v kmetství, kdy ho pro poučení navštěvovali i v starobinci.

²¹⁷ Matitjahu Adler (1920-2004) byl izraelský diplomat a politik. Roku 1939 vycestoval od rodiny do tehdejší Palestiny. Studoval na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě historii, literaturu a sociologii. Pracoval na ministerstvu vnitra. V roce 1961 byl vyslán jako poradce do nově vzniklých států východní Afriky. V letech 1963–1985 působil ve vedení Bar-Ilanovy univerzity. Mezi lety 1980–1983 byl izraelským velvyslancem ve Švýcarsku. V období 1986–2004 vedl Touro College v Jeruzalémě. Se ženou Jehudit měli tři děti, jednoho pojmenoval po svém otci Šimona, který byl ředitelem oddělení náboženského vzdělávání na ministerstvu školství. Spolu s bratrem, rabínem Sinajem Adlerem, napsali knihu o životě svých rodičů.

²¹⁸ Šimon Adler (1884-1944) byl rabínem Vysoké synagogy v Praze. Narodil v roce 1884 v Dobré Vodě u Sušice. V letech 1897 až 1901 studoval rabínskou přípravku v Topolčanech. Pokračoval ve studiu v rabínském semináři ve Frankfurtu nad Mohanem, pak na univerzitách ve Würzburgu a v Giessenu (1905–1908). Následně se stal učitelem v Basileji, kde zároveň dál studoval, učil také v Antverpách. Titul doktora filozofie získal v roce 1913 na Filozofické fakultě Univerzity v Basileji. Během první světové války působil jako vojenský rabín. V letech 1915 až 1916 byl rabínem ve Staňkově. Ve třicátých letech byl ředitelem náboženské školy a také archivářem židovské obce. Články přispíval do řady periodik, např. do dětského časopisu Jaldut či do Věstníku židovské obce. V roce 1919 se oženil s Růženou, rozenou Schifferovou. V roce 1920 se narodil syn Max, v roce 1928 syn Wolfgang, který navštěvoval židovskou obecnou školu. V březnu 1943 byl Šimon spolu s rodinou odvezen do Terezína, odtud pak v květnu 1944 do Osvětimi, kde rodiče zahynuli. Zachránil se pouze syn Wolfgang. Jeho zachránci z koncentračního tábora Mauthausen Aloisi Holubovi byl v roce 1994 udělen titul Spravedlivý mezi národy.

Mudrci naši uvádějí, jaké vlastnosti má kantor, šeliach cibur „vyslanec obce,“ míti, totiž: spořádanou životosprávu, skromnost, oblíbenost u svých posluchačů, příjemný hlas o zběhlost ve čtení tory, proroků, hogiografů, znalost midrašů, halachy a agady a vědomosti, jak správně recitovati liturgii. Všemi těmito vlastnostmi vynikal. Za let svého mládí měl obdivuhodný hlas, on se vznášel jako šír hamaalot, totiž píseň stupňovaná, vzhůru, z hlubin volám k Tobě, Hospodine! A z jeho přednesu bylo patrné, že i nejtěžšímu textu rozumí a dovede jeho slova správně spojovati a odpojovati, jak toho rigorosní tradice, teprve chasidismem zatlačená, vyžadovala.

Kantor Gutmann byl „medokdek“ ve dvojitým smyslu, přesný v konání svých povinností o přesně přísný v dodržování hebrejské mluvnice, jejímž znalcem a ctitelem byl. Kantoři židovští působí po stránce hudební dvojitým směrem. Recitací melodií, které všude jsou stejné, mají svou tradici. O některých se tvrdí, že pocházejí dokonce od vysokého Robí Lówa. A pak jsou kantoři i umělci vlastní tvůrčí silou, vlastními komposicemi. Gutmann působil v obojím směru. Staří naši poznamenávají k verši žalmu: cti Hospodina jméním svým, mehoncha, že jest třeba jej doplniti „migroncha“, tj. hrdlem svým. Tím byl Gutmann. Ctil Boha jméním svým, sloužil mu totiž uměním svým.

Kantor Gutmann pocházel z východu o uchoval si dobré vlastnosti našich východních bratří; lásku ke knize o dobré srdce pro trpícího a potřebného. Příjmy jeho byly skrovné, ale výdeje pro trpící uprchlíky, nezištná obětavost pro kolegy jak uměleckou, tak hmotnou podporou byly nadměrné. Vydával po několik let vlastní obětavostí odborný list kontorů, život jeho nebyl prost bolu. Přišel o své znamenité děti, zejména známého pražského lékaře Maxe Gutmanna, který vyhovoval výroku slavného internisty: dobrý lékař musí býti dobrý člověk a který zahynul na pochodu smrti. Tyto rány otráslý starým člověkem, otráslý jeho nitrem. Byl láskou obklopen ve starobinci naší obce a ten déšť hojných slzí, jež sestry a pečující personál nad jeho rakví prolévají, je krásným hodnocením jeho dobroty. Bůh mu popřál vzácné štěstí. Měl vzorné děti, které nejenom chováním, nýbrž skutky ctili svého otce, a byl požehnán vzácným zdravím, nikdy nezakusil nemoc. Jako Kaleb mohl o sobě říci: jest mi dnes 87 let, moje síla dnešní je jako síla mládí. Bez bolesti od nás odešel muž, který se jmenoval Baruch, tj. požehnaný. Požehnaný byl za svého života. Jehi zichro baruch. Požehnána buď jeho památka. Amen.²¹⁹

Po válce zde působil jako vrchní kantor **Šalomoun Weisz**, dále kantor **Eduard Fried (1911-1992)**, který zde působil v letech 1945–1948, pocházel z rumunského města Oradea. Vzdělání

²¹⁹ SICHER, Gustav. Věstník.1950

získal před válkou v Praze. Roku 1948 emigroval a díky svým kontaktům s dánskými Židy uvězněnými společně s ním v Terezíně se stal vrchním kantorem v Kodani.²²⁰ Na krátkou chvíli zde působil i světoznámý kantor **Šalom Katz**, místním známý především z nahrávky, která byla vytvořena hned po válce. Gramofonovou desku s jeho nahrávkou *El male rachamim* mělo doma mnoho pražských židovských rodin.²²¹ Dodnes ji můžeme slyšet v hudební ve smyčce v Pinkasově synagoze.²²²

Poté co v šedesátých letech emigroval kantor Weisz do Německa, obrátili se představitelé obce na Viktora Feuerlichta, který měl bezmála rabínské vzdělání, aby se ujal funkce kantora Staronové synagogy. Většina členů minjanu Staronové synagogy se narodila na východě, na Podkarpatské Rusi nebo přinejmenším na Slovensku, kde strávili své dětství, absolvovali základní židovské vzdělání v chederu a někteří i na ješivě. Měli tedy všichni společnou tradiční náboženskou výchovu. Společným jazykem byla jednak maďarština, ale většinou spolu hovořili v jidiš, což se týká i několika souvěrců z východního Slovenska, které bylo Podkarpatské Rusi v několika ohledech velmi podobné. Nicméně byli multilingvní díky tomu, že Podkarpatská Rus i Slovensko bylo multikulturní. Zejména se odlišnosti týkaly obecních škol, kde vyučovacím jazykem mohla být maďarština, čeština či dokonce rusínština. Například pan Alex Feurstein se narodil na východním Slovensku, v raném věku navštěvoval cheder, uměl maďarsky, slovensky, jidiš, a česky se naučil, protože chodil do českého gymnázia v Užhorodu na Podkarpatské Rusi. Podobně vzpomíná Jona Friedman: „*Moje matka, která se narodila v Mukačevu, chodila nejprve do maďarské školy a po připojení k Československu chodila do české školy. Mluvila také jidiš, a později i francouzsky a anglicky. V roce 1944 byla transportovaná do Osvětimi, to byl podobný osud jako měla paní Feurlichtová, se kterou se znala z Prahy, kde po válce žila půl roku, a pak emigrovala do Francie. My jsme žili v Antverpách a ke konci matčina života jsem jí hledal někoho v Praze, kdo by si s ní mohl povídat česky, protože to chtěla.*“²²³

Na tomto místě je třeba objasnit vliv východních emigrantů na zdejší zvyky. Chasidismus, který byl na Podkarpatské Rusi rozšířen, vyvinul svůj vlastní modlitební pořádek, který se nazývá *Nusach Sfarad*. Ve skutečnosti není chasidská verze modliteb, i když se nazývá *Sfarad*, totožná

²²⁰ SEIDLOVÁ, Veronika. *Předmluva editora*. In: *Zapomenutý hlas pražské Jeruzalémské synagogy*. Kantor Ladislav Blum. *Osobní nahrávky z let 1978-1983*. Židovské muzeum v Praze. 2008, s. 5.

²²¹ *El male rachamim* je modlitba za mrtvé.

²²² Staropražské synagogální nápěvy. *Věstník* 6, 1939, č. 3, s. 33.

²²³ Osobní rozhovor s Jonou Friedmanem v březnu 2019.

se sefardským ritem ani s aškenázským, ale je kombinací polského aškenazského ritu s pozměněným sefardským ritem, který byl „opraven“ kabalistou Izákem Luriou²²⁴. Některé chasidské dynastie používají svou vlastní verzi. Obecně však lze říct, že sidur *Nusach Sfarad*, který chasidé používají, se až tak markantně neliší od siduru *Nusach Aškenaz*, neboť základní pořádek modliteb byl pevně stanoven po zničení Chrámu.²²⁵ Vzhledem k tomu, že ve Staronové synagoze se modlí podle *nusach aškenaz*, museli se ale východní Židé z Podkarpatské Rusi přizpůsobit místnímu modlitebnímu ritu. Poté co kantor Weisz emigroval do Wiesbadenu, dohlíželo několik místních členů na dodržování ritu. Jedním z nich byl pan Stein, narozený v Praze, který byl známý tím, že velice dbal, aby se dodržovaly místní zvyky.

Židé, o nichž mluvíme, optovali po skončení druhé světové války pro Československo často s úmyslem udělat *alija* do Izraele, což se nepodařilo všem, a zůstali navzdory poměrům, které byly znovu protizidovské, v Čechách. Neformální nejvyšší duchovní autoritou se stal kantor Staronové synagogy Viktor Feuerlicht, který se jen nerad o svou pozici s ostatními členy dělil. Zastoupit ho při bohoslužbě mohl však jen o svátcích pan Ludvík Štark nebo pan Mikuláš Roth. „*Vzpomínám na minjan Staronové synagogy, počínaje pány Viktorem Feuerlichtem, vrchním kantorem (a jeho manželkou), Miki Rothem, naším prvním učitelem hebrejštiny, panem Starkem, který si žil v komunistické Praze jako kdyby komunistů nebylo, MUDr. Meszárosem, inženýrem Szálajem, který si denně vázal tefilin, poněvadž to před smrtí slíbil otci, šámesem panem Neumannem (a jeho manželkou), panem Gubim, který se před válkou dobře znal s mým tatínkem a strýcem Karolem, panem inženýrem Grünbergem, později vynikajícím učitelem náboženství, který měl tehdy k náboženství a obzvláště ke chasidismu velmi kritický odstup a tak trochu se styděl za to, že umí číst z Tóry, a konče třeba panem magistrem Wassermannem, pozdějším předsedou pražské obce, který si při bohoslužbě čítal v novinách a obdivuhodně se vyznal v moderní literatuře. Byla to bohatá škála osobností, pocházejících většinou z Podkarpatské Rusi nebo ze Slovenska, kde se asimilace oproti Praze o jednu, dvě až tři generace opozdila. Pro nás pár, o generaci mladších, kteří jsme se teprve židovství učili, to byla i škola života, protože jsme byli přirozeně zvědaví na jejich životní osudy, byli nuceni poznávat jejich povahy a vzájemné vztahy, které nebyly vždycky harmonické, a přesto jsme byli při tom, když se všechna ta lidská různorodost zázračně slila v modlitbě.*“²²⁶ Mezi členy

²²⁴ Jicchak Luria (1534-1572) zvaný též ARI, byl kabalista, který působil zejména v Safedu, kde se okolo něho shromáždila skupina kabalistů a kde formuloval učení luriánské kabaly. (SCHOLEM, Gershom; IDEL, Moshe. Luria, Isaac ben Solomon. In Encyclopaedia Judaica. Volume 13, s. 262-266.)

²²⁵ Hasidism. Encyclopaedia Judaica, Volume 8. s. 393-431.

²²⁶ MIKULCOVÁ, Kateřina. *Anketa 30 let od listopadu 1989*. Maskil 2019, č. 11.

pražského minjanu ve Staronové synagoze patřili také pánové Desider Salomon, Berkovič starší a mladší, Alex Feuerstein, ale i jiní nejmenovaní.

Dalším duchovním Židovské obce v Praze byl i Mikuláš Roth, který začal vyučovat hebrejštinu, ale výuka hebrejštiny se často přeměnila na hodiny zpěvu, což nikomu nevadilo. Později měl zvlášť hodiny zpěvu pro mládež, a to byly i počátky zrodu hudebního souboru Mišpachy. Mikuláš Roth učil bez not nejrůznější židovské písně nejčastěji v jidiš, ale i v hebrejštině. Na jeho hodiny hebrejštiny a zpěvu vzpomínají sourozenci Olga Grossová a budoucí rabín Karol Efraim Sidon: „*Ze dveří, které nám nejdřív jen pootevřel, se linuly melodie, které jsme dodnes nikdy neslyšeli, v řeči, které jsme nerozuměli, ale kterým jsme záhadně rozuměli více než všemu, co jsme do té doby slyšali. Jako by se neviditelnými, něžnými prsty dotýkaly místa v srdci, které v nich spíše citem než rozumem poznávalo zapomenutou mateřštinu. Jednoho po druhém nás vodil dovnitř, a protože byl z rodiny, dovolili nám tiše přisednout stranou a poslouchat, co si povídají, a občas se u prostřeného stolu nejistými hlasy připojit k jejich písním. Naše zanedbaná židovská srdce v tom přátelském dotyku roztávala, a to bylo také poznání, které jsme si z těchto schůzek s Mikim odnášeli do celého dalšího života.*“²²⁷

4.3.1. Mikuláš Roth (1908-2000)

Mikuláš Roth, hebrejským jménem Mordechaj Chajim ben Cvi, se narodil 9. března 1908 v Sevljuši na Podkarpatské Rusi do osmičlenné židovské rodiny, která dodržovala tradiční náboženské zvyklosti. Otec byl úředník, matka v domácnosti, kde byla plně zaměstnaná péčí o rodinu a výchovou šesti dětí. V Sevljuši byla početná židovská komunita, kde ze čtrnácti tisíc obyvatel bylo asi dva tisíce Židů. Bylo zde několik synagog a menších modliteben. Při plnění povinné školní docházky v občanské škole chodil ve svém volném čase i do chederu, kde ještě po ukončení docházky nějakou dobu pokračoval. Pak odešel studovat do Brna na tamější židovské gymnázium. V té době už byla Podkarpatská Rus připojena k Maďarsku. Po gymnáziu šel na vojnu v Čechách a poté se vrátil do Brna a začal studovat medicínu. Když byl v pátém semestru, musel studium přerušit, 17. listopadu 1939 byly české vysoké školy zavřeny. Podařilo se mu z protektorátu odjet s *Haganou* do Palestiny hned v roce 1939. Jeli lodí přes Itálii a 4. ledna 1940 přistál v Haife, kde byl několik měsíců posluchačem na haifské polytechnice.

²²⁷ SIDON, E. Karol. *Mikuláš Roth*. Roš Chodeš 2000, 2/62.

Českoslovenští občané museli však 20. května k odvodu na Československém konzulát v Haifě. Pracoval tam ve válečném průmyslu – v dílně, kde vyráběli elektronické zařízení pro ponorky.²²⁸

Rodiče tou dobou byli posláni do koncentračního tábora, odkud už se nevrátili. Jeho nejstarší bratr byl pronásledován nacisty v Maďarsku.

Za války sloužil v židovské jednotce britské armády v Palestině a také v Tobruku. Patřil k minjanu Staronové synagogy, působil rovněž jako kantor a učitel. Pracoval jako průvodce, ačkoliv za války téměř přišel o zrak. Na židovské obci učil jidiš písňe a z této aktivity pak jeho manželka Hana Rothová založila hudební soubor Mišpacha, který funguje dodnes. Po smrti kantora Ladislava Bluma dělal kantor v Jeruzalémské synagoze, ale své místo v severozápadním koutku Staronové synagogy si hlídal, aby mu tam nikdo neseděl. Zemřel náhle 11. ledna 2000²²⁹ a ono místo zdědil jeho syn Jakub, obdařený mnoha dětmi.

4.3.2. Jakub Grünberger (1922-2002)

Jakub Grünberger, hebrejským jménem Jakob ben Abraham Jehuda Leib, se narodil 10. srpna 1922 ve zbožném židovském prostředí Iršavy na Podkarpatské Rusi. Pocházel z chudé početné rodiny se dvanácti sourozenci. Jeho otec byl krejčí, jehož jediným majetkem byl šicí stroj: *„Když do městečka měli zavítat českoslovenští financové, zpráva se roznesla s předstihem a otec, který na zaplacení daní nemohl ani pomyslet, zabalil singrovku do starých hadrů a zakopal ji na místním smetišti. Když financové dorazili, mohli si jen poznamenat, že u Grünbergerů není nic k zabavení. Následujícího dne byla singrovka vysvobozena a život se vrátil do svých kolejí.*²³⁰ Navštěvoval českou obecní školu: *„Česká učitelka, přezdívaná v zakarpatském dialektu pul'ka (krůta), byla dalším oblíbeným námětem jeho vyprávění. Odpoledne chodil malý Jakub, nazývaný v jidiš Jenkl, do chederu. Po bar micva studoval na ješivě v Košicích a poté na ješivě v Dunastredě, aby se stal rabínem, jak si přáli jeho rodiče. Studium však bylo přerušeno připojením celé oblasti k Maďarsku a následnými protižidovskými opatřeními. Odešel do Budapešti, kde se skrýval, ale za čas byl odhalen a internován do podpůrné jednotky maďarské armády na východní frontu. Podařilo se mu přeběhnout na sovětskou stranu, ale*

²²⁸ Archiv Oddělení pro dějiny šoa Židovského muzea v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky šoa.

²²⁹ SIDON, E. Karol. *Mikuláš Roth*. Roš Chodeš 2000, 2/62.

²³⁰ SLÁDEK, Pavel. *Raši (1040–1105). Vznik biblického komentáře ve frankoporýnských židovských centrech*. Praha 2012, Academia, 581. ISBN 978-80-200-2031-4, s. 17.

dostal se do ruského zajetí, kde byl vězněn nějaký čas v gulagu. Jako československý občan se pak dostal do Svobodovy armády, se kterou přišel na československé území a odtud se vrátil do rodné Iršavy, kde z trosk jejich domů zachránil pár fotografií rodiny, kterou už nikdy nespatriil. Po válce studoval v Praze stavitelství na Českém vysokém učení technickém, kterému se vždy chtěl věnovat, a získal v tomto oboru titul inženýr. Měl v plánu udělat *aliju* do Izraele, ale nepodařilo se mu to. Poté co se oženil a měli jednu dceru Leu, pracoval následující léta jako ředitel stavební firmy, kde stavěl silnice a mosty. Po pádu komunismu šel do důchodu a měl tak možnost věnovat se práci duchovního. Členové minjšanu Staronové synagogy, kterým byl po dlouhá léta též členem, ho zvolili gabajem. Po roce 1989 pan Grünberger také docházel vyučovat chlapce domů, a díky této jeho činnosti přišla nabídka placené práci na Pražské obci jako učitel náboženství. „*Pan Grünberger chodil předtím do ješivy, a pak úspěšně a rád učil děti a mládež, což mě udivovalo, protože jsem ho doté doby znal spíše jako nevládného, ale on měl pedagogické vlohy a oni na něho nejen rádi vzpomínají, ale mnohé se tam i naučili.*“²³¹ Potvrzuje v rozhovoru Jiří Daníček, který ho rovněž znal už od konce 70. let a byl překvapen, jaký měl pan Grünberger skrytý pedagogický potenciál, který poukazoval na jeho hluboké náboženské vzdělání z ješivy, za které se do té doby spíše styděl, anebo je nedával vůbec znát. Jeho výuku navštěvovalo mnoho studentů a jeho hodiny byly oblíbené. „*Objevil v sobě neobyčejné pedagogické schopnosti, dané jednak jeho židovskou výchovou v dětství a jednak jeho zkušenostmi manažera stavebního podniku. Tím se velmi rychle stal v životě židovské Prahy klíčovou, nepřehlédnutelnou a nepostradatelnou osobností. Pro mnoho mladých Židů se jeho kurzy, vedené přehledným a velmi systematickým způsobem, staly stavebním kamenem jejich židovského cítění. Není možné zapomenout na způsob, jakým vysvětloval stavbu miškanu, biblického svatostánku. Kdo toto slyšel, musel pochopit, že má před sebou nejen skvělého učitele, ale i stavitele. Člověka, který kromě mostů betonových dokázal stavět i mosty v čase a prostoru, který byl tím nejlepším příkladem, že je možné spojit náboženský a civilní život.*“²³²

Mezi jeho nejznámější žáky patří přední český judaista Pavel Sládek, který napsal *Namísto předmluvy: studium Rašiho komentářů v pražském chederu Jakuba Grünbergera*, kde svého učitele tituluje rav Grünberger, což jen dokazuje, jak jej měli jeho studenti v úctě. Na studium v chederu vzpomíná takto: „*Vyučoval tehdy v ženské části lodi Staronové synagogy. Studenty byli především zájemci o přestoupení k judaismu, a vyučovalo se proto základům modliteb a čtení Tóry s Rašiho komentářem. Jak opadala módní vlna zájmu o judaismus, snižoval se počet*

²³¹ Rozhovor s Jiřím Daníčkem, prosinec 2018.

²³² SLÁDEK, Pavel. *Raši (1040–1105). Vznik biblického komentáře ve frankoporynských židovských centrech*, s. 16-17.

nově přichozích studentů a ti starší dříve či později dostali svá hebrejská jména a se svým učitelem se setkávali méně, o to častěji však během bohoslužeb jako právoplatní členové minjanu. To byl hlavní důvod, proč se skupinka studujících stále zmenšovala. Byly zde však i další důvody. Studované texty nebyly vždy snadné., zejména když rav Grünberger začal vedle biblických textů vyučovat také Babylonský Talmud. Navíc Jakub Grünberger byl učitelem svérázným. Vyučoval způsobem, jakým on sám znalost rabínské literatury získal před druhou světovou válkou na Podkarpatské Rusi. Biblický text s Rašiho komentářem nahlas předčítal a jednotlivé úseky průběžně překládal do češtiny, aniž by přerušil melodii, kterou svému přednesu podkládal. Následně vyžadoval, aby po něm jeden ze žáků daný úsek textu v originále i v překladu zopakoval. Nebyl-li student dostatečně pohotový, začal mu netrpělivý a sršatý rav Grünberger skákat do řeči. Stejně reagoval, pokud žák neopakoval text podle jeho představ. Nikdy neváhal studenta znovu a znovu přerušit a opravit. Ne všichni Grünbergerovi studenti jeho nesmlouvavý přístup unesli. Z českých škol nebyli zvyklí na takto úzký a v jistém smyslu neformální kontakt s učitelem a nepochopili, že jeho zájmem je pouze docílit správného porozumění studované látce. Sám jsem si tuto zkušenost brzy uvědomil a rozhodl jsem se: musím být při čtení rychlejší a rozhodnější. Řečeno méně vznešeně, nechci-li, aby mne učitel překřičel, musím překřičet já jeho. Tak vzniklo mé přátelství s Jakubem Grünbergerem.“

Podobně na tehdejší studium vzpomínají i další žáci. Studovali Tóru s Rašiho komentářem a základy modliteb, později Babylonský Talmud s Rašiho komentářem, většinou několikrát odpoledne během týdne a také v sobotu před *havdalou*. Tento obsahový koncept odpovídá osnovám chederu, který byl v této práci představen v první kapitole, jen s věkovým rozdílem, kdy tamější žáci začínávali se studiem už od tří let a studiu věnovali více času. Jiný student vzpomíná, že když ho učitel Grünberger požádal, aby donesl nějaký text z Tóry nebo z Tanachu a on mu podal akademické vydání Biblia Hebraica, tak knihu odhodil přes celou učebnu. Další dlouholetý student Tomáš Pasternak, jenž je spoluautorem *hespedu* otištěného v Roš chodeš, a jehož pan Grünberger zpočátku vyučoval doma, má dokonce zachované nahrávky z jeho vyučování.

Jako duchovní pro Židovskou obec v Praze pracoval jako gabaj, učitel náboženství, někdy vedl i pohřby na Novém židovském hřbitově. Několik let vykonával též funkci duchovního Židovské obce v Plzni, kam každý týden dojížděl. Kromě vedení bohoslužeb i zde pravidelně přednášel. V poslední dnech svého života, kdy se jeho fyzický stav již zhoršil, všechny ohromoval svou vitalitou. Ani několik operací mu nezabránilo vykonávat obě své funkce, do poslední chvíle měl i své jasné představy o židovské obci a jejím fungování. Ještě několik hodin před svou smrtí

se připravoval na vedení sederových večerí nadcházejícího Pesachu v Penzionu a Domově seniorů Charlese Jordana. Zemřel v březnu 2002.²³³

4.3.3. Desider Salomon (1918-2006)

Dudi Desider Salomon, hebrejským jménem David ben Mordechaj Jehuda, se narodil 18. května 1918 v Chustu do ortodoxní rodiny jako jedno ze sedmi dětí majitele místní tiskárny. Docházel do školy s českými a ukrajinským vyučovacím jazykem. Vyučil se knihtiskařem. Po maďarské okupaci byl povolán do vojenské pracovní jednotky, jež byla v roce 1941 nasazena na východní frontě. Po sovětské protiofenzivě na Donu v roce 1943 padl do sovětského zajetí u obce Čerňjanka. Následně byl internován v zajateckých táborech Davidovka, Chrenovoje a táboře GUPVI č 101. V táborech Davidovka a Chrenovoje byl svědkem kanibalismu. V roce 1944 se dozvěděl od sovětských důstojníků o československé vojenské jednotce v SSSR. Okamžitě se přihlásil, ale kvůli chybějícím prstům ho odmítli. Ze zajateckých táborů se však dostal do mírnějšího tábora v Moskvě. Po návratu do Československa zjistil, že prakticky celá rodina zahynula v Osvětimi. Usadil se v Praze, kde dostal trafiku v Bělehradské ulici. Po komunistickém puči v roce 1948 ji však musel z důvodu znárodnění opustit. Odjel k sestře do Los Angeles, po třech letech se však vrátil zpět do Československa. „*Kdokoliv si z minjanu Staronové synagogy přivstal a pospíchal, aby byl při šábesové ranní bohoslužbě mezi prvními, mohl si být stoprocentně jistý, že první nebude. Ať v létě nebo v zimě, Dudi Salomon tam už před zavřenou synagogou netrpělivě poskakoval, a tak tomu bylo i ráno, když se minjan scházel v pondělí a ve čtvrtek a později každý všední den. Dudi byl vždycky první, alespoň do té doby, než mu jeho omrzlé nohy vypověděly službu. Stejně tak nikdy nechyběl na pohřbu a při svatbě, i když by jistě uvítal, kdyby jich bylo víc. Ve Staronové synagoze si vynahrádil místo na jihozápadním rohu almemoru. Mohl odtud nejlépe střežit vchod do mužského sálu a dbát na to, aby nikdo nemohl vstoupit bez pokrývky hlavy nebo nedostatečně oděn. A když si někdo troufl vstoupit s fotoaparátem na krku, byl oheň na střeše. Zuřivě gestikuloval svými omrzlými rukama bez prstů, nadával jako špaček a děsil jedince slabší povahy.*“²³⁴ Poslední léta života strávil v židovském Altersheimu v ulici Mileny Horákové a více než fyzickými bolestmi trpěl

²³³ JAKUB GRÜNBERGER. Roš Chodeš 5/2002, str.17. Autory smuteční řeči, která byla pronesena 24. 3.2002 na pohřbu Jakuba Grünbergera, jsou J. Šváb a T. Pasternak.

²³⁴ Ze smuteční řeči Efraima K. Sidona.

omezeností prostoru. Běhal z patra do patra a zpátky a neměl stání, dokud 24. srpna 2006 neodešel do světa, který mu skýtá víc prostoru.²³⁵

4.3.4. Ludvík Štark (1916-1986)

Ludvík Štark, hebrejským jménem Arje ben Cvi, se narodil 12. září 1916 ve Velkých Loučkách u Mukačeva. Jeho otec, zbožný učenec Herman Cvi, si vzal Hany Lichtensteinovou z bohaté vážené ortodoxní rodiny. Rodina vychovávala šest dětí k zbožnosti. Vlastnili mlýn s lisovnou oleje: „*Stroj koupil Baruch Lichtenstein, Hanin praděček, nějakých deset před Lajbiho narozením u firmy Majersky v Nyáregyháze, v době, kdy mlýn pro svoji dceru zařizoval. Palice, míchadla i dřevěné odkládací plochy, plné zářezů a dotyků příbuzných, přežily válku, své majitele, přežily desítky let sovětské komunistické moci, slouží a lisují teplý slunečnicový olej, který kdysi používaly košer domácnosti okolních Židů. Dělníci přinesli měkké krajíce chleba, cibuli, sůl a odlili teplý olej. Namáčeli v něm kusy chleba, posolili a jedli – bylo to docela dobré.*“²³⁶ Ve Velkých Loučkách po zbyl rodinný mlýn, ale synagoga byla zbořena a hřbitov zrušen. Když se k moci dostala maďarská vláda, která spolupracovala s nacistickým Německem, tak ti co tu zůstali, byli odvezeni do ghetta do Mukačeva a odtud vedli transporty do koncentračního tábora Osvětim. „*Měli jsme mlýn. U něj na cestě ubili tvého dědu a babičku, když odjížděli do Mukačeva, aby je maďarští fašisti mohli poslat do tábora. Ubili je lidi ze vsi, protože jeli kočárem. Protože jsme byli bohatí a mému tátovi říkali učený Žid.*“²³⁷ Válku přežil Ludvík a jeho bratr Moše a sestry. Také přežil jeho bratranec Zoltán Juskovič, se kterým společně optovali pro československé občanství a Praha měla být přestupní stanicí na cestě západ, kam už odešli před nimi jejich příbuzní.

V Praze se se seznámil se svou budoucí ženou: „*První rande Alenu nepřesvědčilo – toulavý Žid v dlouhém kabátě s podivnou existencí. „Tak poslyšte, Ludvíku, to já bych s vámi nešla, když budete takhle vymóděný,“ řekla Alena, pečlivě vychovaný jedináček z dobře situované pražské rodiny. A Ludvík šel a nechal si ušít několik obleků, pořídil si anglické kravaty, klobouky, boty, voňavky a rukavice.*“²³⁸ Svatba občanská a dodatečná náboženská v synagoze se konala v roce

²³⁵ DVORÁK, Jan a Adam HRADILEK. *Židé v Gulagu*. Str. 253-256.

²³⁶ FRIŠTENSÁ ŠTARKOVÁ, Hana. *Každému jeho Izrael*. Praha: Euromedia Group, 2019. ISBN 978-80-7617-882-3.

²³⁷ Tamtéž.

²³⁸ FRIŠTENSÁ ŠTARKOVÁ, Hana. *Každému jeho Izrael*.

1950. Předtím chodila jeho žena na přípravné hodiny k rabínovi, a poté šla do mikve za účasti svědků. Konverze v poválečném Československu se konaly méně formálně, často se nevydávaly ani doklady.

Ludvík Štark se v Praze živil obchodem: „*Měl silného obchodního ducha a pouštěl se do všelijakých obchodních transakcí, které byly tehdy klasifikovány jako trestní čin.*“²³⁹ Jeho rodina se ho snažila od této činnosti odradit, ale Štark se domníval, že i kdyby byl odsouzen k trestu, po dvou letech v nacistických lágrech už by rok odnětí svobody, který by mu hrozil, nepřipadal závažný. Státní bezpečnost ho ale zatkla 31.ledna 1954 za sabotáž národního podniku Chronos a půl roce vazby dostal nejprve 12 let, ale po odvolání prokurátora dostal o tři roky navíc. Byl tedy odsouzen na 15 let, což souviselo s dobou, kdy bylo jen pár let po procesech se Slánským. Manželka se rozhodla v roce 1962 pod tíhou okolností rozvést a jeho dvě děti Lva a Hanu dát k adopci. Jeho dcera Hana Frištejnská Štarková²⁴⁰ napsala knihu *Každému jeho Izraele*, kde na svého otce vzpomíná a popisuje mimo jiné, když jí říkal, ať nenosí jiné šperky než zlaté, sám pan Štark nosil zlatý pečetní prsten. Když se optala proč, odpověděl jí, že jí to může zachránit život. Zřejmě z něho hovořily zkušenosti z dlouhých let věznění. Po amnestii v roce 1965 k výročí čtyřiceti let osvobození Rudou armádou byl v květnu téhož roku propuštěn dříve na svobodu. I po propuštění se věnoval dál své nelegální činnosti. I přes tuto činnost ho měl minjan Staronové synagogy, kam pravidelně docházel, ve velké úctě, přestože to nerad dával znát, často pomáhal potřebným. „Tehdy sem nejezdili bohatí židé z Ameriky nebo z Izraele, ale chudáci z východu, kteří neměli nic,“ říkal Viktor. „*Přišli do Prahy v jedné košili a tvůj táta pomáhal. Tomu zaplatil jídlo v židovské jídelně na celý rok dopředu, tomuhle doplatil nájem, na který už neměl. Ale ti chudáci se to nesměli dozvědět, ta pomoc by je mohla urazit. Podívej, třeba Ignác Klein. On přišel z Rumunska a neměl jednu ruku. Byl úplně sám, nikoho neměl. Pomáhal u Fleků, staral se o špinavé prádlo. Když byl v nemocnici, protože měl zničené hrdlo, Lajbi za ním chodil. Viděl tam, jaké má košile, oprané, ubohé. Šel a koupil čtyři nové. A spodky a teplá trička. Koupil všechno nejméně dvakrát, aby si to mohl přeprat. Když jednou viděl, jak bydlí, matrace na zemi, takový malý bubínek, co v něm topil, na něm hrnek od mléka, do kterého si Ignác drobil chleba, jak nemohl polykat, všude prach a špína, tak tvůj táta šel a koupil mu postel a deku a lajntuchy. Když se Ignác vrátil domu, měl kde spát. Pomáhal, kde mohl. Některým vyřídil slevu na nájmu v bytě. Nebo jim na něj přidal. Nebo koupil takovému chudákovi uhlí na zimu. Jeden přišel z Ameriky, ale byl chudý. V košer jídelně mu*

²³⁹ Rozhovor s Jiřím Daníčkem.

²⁴⁰ FRIŠTEJNSKÁ ŠTARKOVÁ, Hana. *Každému jeho Izrael.*

*napočítali cenu jídla pro cizince. On na to neměl, chudák. Lajbi šel a řekl, že bude doplácet ten rozdíl mezi cenou pro domácí a pro cizince, pokud tu ten člověk bude. Podmínka ale byla, že se to ten člověk nikdy nedoví, aby ho to neponížilo. A bylo to tak kolik měsíců. Tvůj táta, Hanele, byl spravedlivý člověk. Byl to mensch, pamatuj si to.*²⁴¹ Na Vysoké svátky, kdy chodí nejvíce Židů do synagogy, měl Ludvík Štark tu čest vést bohoslužbu ve Staronové synagoze. Při modlitbě musaf na Jom Kipur, kdy se prosí za odpuštění za hříchy, a kdy velice všem záleží na jejím provedení, měl Štark plnou důvěru místních.

*Když v roce 1976 těžce onemocněl „Z New Yorku přijela v noci jeho sestra Goldy. Hned ráno postavila do latě půl špitálu. Pak je všechny podplatila. Kolem Lajbiho poletovalo půl nemocnice. Nakonec vzbouřila celou Židovskou obec a k večeru dovlekla vrchního kantora Viktora, Arjeho kamaráda, na židovský hřbitov ve Slavíkově ulici na Žižkově. Ted' na jeho větší stojí televizní věž. Ale Landauův hrob zůstal v jeho zbytku zachován. Rabín Ezechiel Landau byl cadik, svatý muž. Žil v 17. století, byl nějakou dobu rabínem v Praze a po své smrti byl považován za divotvorce. Kdykoliv měl Arje něco na srdci, chodil se s ním radit. Modlil se a mrtvý rabín mu údajně většinou pomohl. A to ted' udělal i Goldy a Viktor, pražský kantor, Lajbiho přítel. Po obvodu hrobu rozsvítil svíčky, které mihotavě těkaly do podzimního vlhkého podvečera. Kantor začal zpívat, modlit se. Goldy nekonečně dlouho prosila za svého milovaného bratra. Všechny svíčky po obvodu zhasly, až na pár zbylých. Náhle zavanul prudce vítr, plný studeného vzduchu. A svíčky znovu vzplanuly. Arje se v nemocnici posadil na postel. Údajně v téže chvíli. Tentokrát to přežil. Tak to Hany slyšela od otce. Zázrak? Kdo ví? Pro tentokrát černý anděl smrti odešel s prázdnou náručí. Vrátil se znovu za deset let.*²⁴²

Poté co Ludvík Arje Štark v roce 1986 zemřel, kantor Viktor Feuerlicht říkával, že je vdovec po panu Štarkovi.²⁴³

Posledně dva uvedení, a také pan Alex Feuerstein, byli jen stálými členy minjanu Staronové synagogy. Požívali však stejné úcty jako ti pánové, kteří získali výsady gabajim nebo kantora. I oni svým způsobem zastupovali zaniklý svět svého původu, a ať dělali cokoli, ti mladší se učili z každého jejich slova a pohybu.

²⁴¹ FRIŠTENSÁ ŠTARKOVÁ, Hana. *Každému jeho Izrael*, s. 179.

²⁴² Tamtéž, s. 181.

²⁴³ Rozhovor s Jiřím Daníčkem, prosinec 2018.

4.3.5. Viktor Feurlicht (1918-2003)

Viktor Feuerlicht, hebrejským jménem Zeev ben Moše, se narodil 26. srpna 1918 v Mukačevě. Rodina se brzy po jeho narození přestěhovala do Chustu. Pocházel z chudé devítičlenné zbožné rodiny, jeho otec studoval na ješivě v Bratislavě. Malý Zeev navštěvoval cheder jak bylo v tradičních rodinách zvykem a od 13 let pak chodil sedm let do ješivy, vyššího náboženského učiliště, kde se věnoval především studiu Talmudu. V roce 1933 odešel studovat na ješivu v Hanušovcích nad Ľoplou na Slovensku, kde bydlel jeho strýc. Poté co získal dostatečné znalosti, začal chodit do ješivy satmarského rabína Joela Teitelbauma v rumunském Satu Mare. Byla jedním z nejvýznamnějších židovských center té doby. Pro studium v zahraničí potřeboval pas, který si nemohl z finančních důvodů zařídit, a proto tam studoval tzv. na výměnu. Na jeho doklady studoval v Galantě na Slovensku jiný student.²⁴⁴

V Satu Mare se Viktor učil až do roku 1937 a trávil tak svá formativní léta studiem na ješivách, tedy až do začátku protižidovských nepokojů. Rabín Teitelbaum vyzval ty, co studovali na cizí doklady, aby ješivu z důvodu nebezpečí opustili. Než stihl dosáhnout titulu rabína, byla Podkarpatská Rus připojena k Maďarsku a Viktor Feuerlicht se ocitl na ruské frontě jako člen pracovního praporu maďarské armády.

„Když jsem se dostal do zajetí na ruskou frontu, několikrát jsem pocítil, že mám něco za sebou, ne zásluhy, ale jakoby nějaké požehnání. Víte, já jsem si uchoval v paměti rozloučení se svým velkým rabínem v Satu Mare, rabi Teitelbaumem. Tenkrát mi řekl: „Když bude nejhůř, vzpomeň si na mě, a uleví se ti.“ V roce 1943 u Donu jsme v noci v příšerných mrazech kopali zákopy a já jsem tam byl nový, přidělený do oddílu, kde byly veliké ztráty. Měl jsem s sebou ještě cigarety a prosili mě, abych jim dal cigaretu. Tak jsem jim dal. Sklonil jsem se v zákopu, aby nebyl vidět plamínek zapalovače, ale světlo přece jenom zablesklo. Hned přiběhl poddůstojník a začal ses rozčilovat, jak to, že kouříme. Já jsem ještě nevěděl, jak to na frontě chodí, a popravdě jsem mu vysvětlil, že jsem nový a že jsem to zapálil, aby si kluci mohli každý jednou zapálit. Rozpřáhl se puškou – střílet bylo nebezpečné, protože by na sebe upozornil – chtěl mi rozbít hlavu. Jak se tak natáhl, díval jsem se na něj a řekl si: Co dál, za chvíli bude konec. V ten okamžik jsem si opravdu vzpomněl na rabína, jak řekl, vzpomeň si, až bude nejhůř. A najednou mě kluci tahali,

²⁴⁴ V podobné situaci byl Chaim Klein, když se stal studentem chasidské ješivy v rumunském Marmaruš Szigétu, neměl také potřebný pas, a tak dennodenně přecházel hranici ČSR-Rumunsko ilegálně.

abych vstal. Jak se poddůstojník na mě rozpřáhl, trefila ho kulka z druhé strany. Příležitostí vzpomenout si na to „nejhůř“ bylo pak ještě několik.“²⁴⁵

Poté přeběhl na sovětskou stranu jako mnozí jiní Židé z maďarských pracovních jednotek. Často pak vyprávěl se stejným zaujetím jako o zázraku s rabínem Teitelbaumem, jak mu jedna ruská žena zachránila život, když dostal tyfus. Starala se o něj několik týdnů a když konečně otevřel oči, tak vykřikla: *Živ budeš!* Podobné krátké zázračné příběhy připomínají ty, které známe z literatury od Martina Bubera z jeho sbírky Chasidská vyprávění nebo Jiřího Langra Devět bran. Zejména jeho příběh o tom, jak mu zachránil život jeho rabín Joel Teitelbaum, je znám ještě dnes mezi místními.

Viktor Feuerlicht byl Sověty deportován na Sibiř, kde byl vězněn až do roku 1943. Poté co se dostal z ruského gulagu, mohl vstoupit do nově zformované československé jednotky v Buzuluku. Prošel s ní všechny boje, ale v bitvě pod Duklou byl těžce zraněn. Doživotně měl pochroumanou ruku a byl částečně invalidní. Když se po válce vrátil domů, sousedé mu sdělili nemilou zprávu: *„Vaši už jsou dávno v plynových komorách“*.²⁴⁶ Jeden z jeho bratrů zůstal v Rusku do roku 1990, pak se vystěhoval do Izraele, kde žil i jejich třetí bratr. Zbytek rodiny včetně rodičů nacisté zavraždili. Židé, kteří v Podkarpatské Rusi zůstali, byli v roce 1944 deportováni ve třech transportech na svátek Šavuot do Osvětimi, kde byli bez selekce zplynováni.

Po válce Viktor Feuerlicht optoval do Československa, první léta popisuje takto: *„Já jsem šel po válce z nemocnice do nemocnice, chtěl jsem se nejprve postavit na nohy a pak odjet.“* V té době se v Praze seznámil se svou budoucí ženou Serenou, kterou si vzal roku 1946. Paní Serena byla původem rovněž z Podkarpatské Rusi, z města Mukačevo, a za války byla vězněna v koncentračním táboře Osvětim. Její synovec Ivan Berkovič pracoval na pražském Židovském hřbitově. Když byl v roce 1948 založen stát Izrael, uvažovali společně o *alija* jako to měla v plánu většina československých optantů, ale tou dobou už čekali svého prvního potomka. V roce 1949 se jim narodil syn Jiří. Druhý syn Pavel se narodil v roce 1957. Oba synové ale nakonec z Československa emigrovali. Jiří Feurlicht v šedesátém osmém neplánovaně zůstal v Anglii, kam odjel na studijní pobyt a druhý syn Pavel Feurlicht emigroval v roce 1980. Jemu samotnému bylo komunistickým režimem zabráněno emigrovat: *„Než jsem nastoupil na obec, čtyřikrát jsem žádal o vystěhování, pokaždé to zamítli. Napsal jsem jim, že se chci vystěhovat*

²⁴⁵ *Chtěl jsem dokázat, že Staronová žije. Rozhovor s vrchním kantorem Viktorem Feurlichtem při příležitosti jeho osmdesátin.* Připravila Alice Marxová, Roš Chodeš 1998, 8/60, str.6-8.

²⁴⁶ Tamtéž, s.8

do Izraele, protože jsem to slíbil svému otci, když jsem ho viděl naposledy. Otec mého otce se vystěhoval do Palestiny někdy v roce 1905 a vzal s sebou nejmladšího syna. Tatínkovi bylo tehdy osmnáct. Jednomu z mých bratrů se podařilo vystěhovat se v roce 1939 a po válce tam odjel s Haganou další bratr. ²⁴⁷

Když na začátku šedesátých let vůdčí duchovní židovské komunity – rabíni Farkaš, Davidovič dostali povolení opustit republiku, odjeli a s nimi i jediný šochet a kantor zároveň Josef Weiss, nezůstal nikdo v Praze, kdo by vedl ve Staronové synagoze bohoslužby. Obrátili se na Viktora Feuerlichta, jakožto na učence s velice dobrým vzděláním z proslulé ješivy. Tehdy se živil jako účtař energetických závodů, což mu vyhovovalo kvůli flexibilní pracovní době a nemusel tak pracovat v sobotu.²⁴⁸ Funkci kantora vykonával o sobotách a svátcích a mohl se tak zasadit o pokračování a zachování tradičního židovského života. „*Tehdy rabínoval doktor Richard Feder*²⁴⁹, a ten sídlil v Brně. V té době to fungovalo tak, že místo rabínů pracovali duchovní, tedy kantoři, a ti sami vykonávali na obci menší, méně složité práce. Pokud se naskytl složitější problém, scházelo se kolegium duchovních z celých Čech a Moravy, dohromady asi šest nebo sedm členů. Tak se zhruba čtyřikrát do roka jednalo o přestupech, o otázkách kašrutu. Probírali jsme tyto věci společně, abychom všude ve všech obcích dodržovali společný postup. S nejdůležitějšími otázkami jsme se obraceli na rabiho Federa. Rabína jsme také zvali, když měl někdo významný den, třeba svatbu, nebo brit mila nebo bar micva. Pak přijížděl s kázáním, s blahopřáním na slavnost, aby měla trochu úroveň. A radil nám také koho pozvat, aby jednotlivé obřady provedl. Většinou k nám jezdili rabíni ze Slovenska. Ale jinak jsme si museli vystačit sami. ²⁵⁰

Když v roce 1974 odešel ze zaměstnání účtaře do důchodu, začal se věnovat pražské obci naplno. Stal se vedoucím Kultového oddělení²⁵¹ a jako kantor Staronové synagogy byl neformální nejvyšší duchovní autoritou pražské židovské obce. Když si ale zařídil povolení vycestovat do zahraničí a odjel za svým synem Jiřím do Austrálie a nevrátil se do stanovené lhůty, zapříčinil tím půlroční vyšetřování, v jehož průběhu nemohl vykonávat funkci kantora,

²⁴⁷ Chtěl jsem dokázat, že Staronová žije. Rozhovor s vrchním kantorem Viktorem Feurlichtem při příležitosti jeho osmdesátin. Připravila Alice MARXOVÁ, Roš Chodeš 1998, 8/60, str.8.

²⁴⁸ V tehdejší Československu byla sobota pracovní dnem.

²⁴⁹ Richard Feder (1875-1970) byl zemským rabínem v letech 1961-1970. Získal dva doktoráty na Filozofické fakultě Vídeňské univerzity z filozofie a židovské teologie. Za války byl vězněn v Terezíně, po válce byl rabínem v Kolíně, a poté co stal oblastním rabínem moravskoslezských náboženských obcí v roce 1953, odešel do Brna.

²⁵⁰ Chtěl jsem dokázat, že Staronová žije. Rozhovor s vrchním kantorem Viktorem Feurlichtem při příležitosti jeho osmdesátin. Připravila Alice MARXOVÁ, Roš Chodeš 1998, 8/60, str.8.

²⁵¹ Kultové oddělení je tehdejší název pro náboženské oddělení, které sídlilo v prvním patře, kde dnes sídlí Sekteretariát rabinátu ŽOP. Jedná se o vlastně o stejnou instituci.

dokud mu církevní tajemník nedal svolení. V této době byl nucen podepsat spolupráci s STB, z čehož se před smrtí zpovídal mladičkému Eliášovi Sidonovi. Tuto záležitost není třeba zdůrazňovat, protože nikoho neudával.

Po převratu v roce 1989 se stal prvním předsedou Židovské obce v Praze, ale po necelém roce rezignoval, neboť se chtěl naplno věnovat duchovní činnosti ve Staronové synagoze. Po nástupu nového rabína Karola Efraima Sidona v roce 1992 zůstal i nadále Viktor Feuerlicht vedoucím kultového oddělení²⁵² a vrchním kantorem Staronové synagogy a jeho znalosti a zkušenosti se mohly dále a nyní i naplno předávat ve prospěch Židovské obce v Praze dalších více než deset let. Jeho pozice kantora nebyla nijak otřesena, přestože nebyl vyučen profesionálním chazanem a ani tím, že rabín Sidon měl v úmyslu původně nastoupit na obec jako učitel a kantor.²⁵³ Po svém nástupu převzal od kantora Feuerlichta v synagoze pouze funkci předčítače Tóry, *baal kore*, až poté co Feuerlicht ve svých osmdesáti letech těžce onemocněl začal ho rabín Sidon zastupovat více.²⁵⁴ Do tohoto období, kdy byl vedoucím kultového oddělení, spadá také vznik Bejt din, který měl na starosti hlavně *giury*, konverze, které měly být hlavně pro nehalachické Židy, „tatínkovce“, ale později se ukázalo, že je zájem širší. Viktor Feuerlicht si získal úctu i jeho předsedů z Izraele, rabínů Uzi Kalchheima, Isara Klonského a Noacha Landsberga, s nimiž v rabínském soudu zasedal. V devadesátých letech také vzniká oddělení pro kašrut, mikve, košer obchod při židovské obci, vzdělávací instituce. Je patrné, že tato symbióza podkarpatoruských a generace Sidonova měla velký vliv na obnovu pražské židovské obce a bylo mnoho vykonáno.

V těžkém období komunistického režimu se Viktoru Feuerlichtovi podařilo shromáždit kolem sebe věřící nejen své generace, ale i mnoho Židů narozených po válce. Významně tak přispěl k tomu, že židovský náboženský život v Praze nezankl a ve svobodných poměrech po listopadu 1989 se mohl opět rozvinout na tradičních základech. Zemřel po těžké nemoci 12. března 2003. Vedení bohoslužby v Staronové synagoze se pak ujali rabín Sidon a mladí rabíni z Izraele, kteří v těchto letech působili v České republice a rabínu Sidonovi pomáhali na rabinátě v rámci výchovného a výukového programu a obnově náboženského života v České republice. „*Slyšel*

²⁵² Až po smrti V. Feuerlichta v roce 2003 bylo toto oddělení v prvním patře Židovské obce v Praze v Maislově 18 přejmenováno na Vrchní pražský rabinát.

²⁵³ Rabín Sidon se učil liturgickému zpěvu nejen v osmdesátých letech od vrchního kantora Viktora Feuerlichta, docházel na výuku i ke kantorovi Ladislavu Blumovi a také chodil na hodiny zpěvu k Mikuláši Rothovi. V exilu se později učil liturgickému zpěvu u kantora Avigdora Zukera a kantora Šloma Barzilaie v Hochschule für Jüdische Studien Heidelberg.

²⁵⁴ Například mu předal vedení pesachového sederu pro členy ŽOP, které do té doby vedl a na které rádi vzpomínají i Děti Maislovky. U této příležitosti daroval rabínovi svůj kitzl, ve kterém vede sedery na pražské obci až do současnosti.

jsem o panu Feuerlichtovi ještě dřív, než jsem přijel do Prahy. Když jsem lidem říkal, že jedu do Prahy, usmáli se a řekli: „Ááá, Praha, tam je pan Feuerlicht,“ říká izraelský rabín Jehuda Ješarim v rozhovoru pro Roš chodeš v době svého působení v Praze²⁵⁵. Byl to nakonec Jehuda Ješarim se kterým udělal Český rozhlas nahrávky synagogální hudby. Když se Leo Pavlát, ředitel Židovského muzea v Praze zeptal pana Feuerlichta, jestli by byl ochoten nahrávání, odpověděl mu: „Leošku, jdeš pozdě.“²⁵⁶ Vedoucím vrchního pražského rabinátu se po V. Feurlichtovi stal Mudr. Jan Divecký²⁵⁷.

Za nejmladší generaci devadesátých let o něm na pohřbu řekl Jakub Šváb: „Není to jen můj pocit, ale všech mladých lidí, kteří se v devadesátých letech začali v synagoze objevovat. Ke všem měl krásný přístup. Vždy jsme obdivovali jeho noblesu, jeho humor, jeho hlubokou znalost Tóry, halachických předpisů, schopnost rozumět lidem a vycházet s nimi. I když mi nebylo dáno se s ním pravidelně učit, naučil mne neuvěřitelně mnoho, a to i skrze jinotaje a příběhy, které nás učily židovsky myslet.“²⁵⁸

5. Závěr

Tato práce se zabývala otázkou, jestli Židé z Podkarpatské Rusi pomáhali obnovovat náboženský život v Českých zemích po roce 1945. Bylo zde poukázáno, že tomu tak skutečně bylo, zejména v českém pohraničí, ale i v Praze. S naprostou samozřejmostí pomáhali obnovovat židovské náboženské obce. Bez jejich iniciativy by se jen těžko znovu obnovily, protože si lze všimnout, že po jejich velkém odchodu ze země docházelo k přeměnám na pouhé synagogální sbory a v horších případech i k zánikům samotných obcí. Díky svým znalostem z náboženských škol mohli fungovat na místě rabínů, kantorů a učitelů a někdy i předsedů obcí. Mnohdy jim stačily jen základní znalosti z chederu. Jak bylo vysvětleno cheder byl klíčovou institucí v procesu předávání židovských náboženských a kulturních hodnot. Studium v chederu bylo důležitým článkem ve výchově a socializace židovského dítěte prostřednictvím předávání základních znalostí kanonických knih - Tóry, Mišny, Talmudu, ale také siduru.

Židé z Podkarpatské Rusi, kteří se po válce rozhodli optovat do Československa a zůstali v něm, se v mezích možností začlenili do společnosti a vcelku nenápadně ovlivňovali vývoj

²⁵⁵ Roš chodeš 2003.

²⁵⁶ Podobně tomu bylo i s brněnským kantorem Neufeldem, kterému bylo v té době rovněž.

²⁵⁷ Mudr. Jan Divecký vystudoval Lékařskou fakultu. Poté studoval na ješivě v Izraeli, ale vrátil se zpět do ČR, kde se stal na krátkou dobu vedoucím Vrchního pražského rabinátu. Je autorem několika překladů, také působil jako učitel v Lauderových školách. Jeho žena Helena Divecká je dcerou Mikuláše Rotha a Heleny Rothové a vede pěvecký sbor Mišpacha, který založili její rodiče.

²⁵⁸ Zeev ben Moše. Viktor Feurlicht. Smuteční řeč Jakuba Švába. Roš Chodeš 2003/4.

židovské náboženské kultury v Čechách. V této práci bylo věnováno mnoho místa osudům Židů z Podkarpatské Rusi, aby bylo patrnější kde všude a do jaké míry působili. Díky pochopení historie Židů na Podkarpatské Rusi si můžeme uvědomit, že jejich život byl úzce spojen s přírodou a mnohdy byl těžký a skromný, ale o to více se upínali k modlitbě. To jim zřejmě i v těžkých totalitních časech pomáhalo a dávalo sílu žít v souladu se sebou samým a svými bližními.

K setkání západních a východních Židů došlo v Čechách poprvé během první světové války. Na to jak setkání těchto svébytných kultur probíhalo, bylo poukázáno na rozličných příkladech, ale netrvalo dlouho. K jistému kulturní střetnutí došlo během vzniku Československé republiky, kdy jen rozdíly v západní a východní části republiky byly do očí, a dalo se tušit, že dlouho nevydrží. Když došlo k opětovnému setkání po roce 1945, nikdo netušil že toto setkání bude pevné a bude trvat více než půl století. Došlo k tomu paradoxně v nepřejícím prostředí, kdy se musely jakékoliv znaky a vlastnosti jak východních, tak západních Židů odložit. Východní museli smazat vzhled „bradatých Šalamounů“ a západní i východní byli hozeni do jednoho pytle s názvem sionisti, kteří byli pod stálou hrozbou udání či obžalobě ze sionistického spiknutí. O to cennější byla iniciativa podkarpatských Židů při obnově staronových židovských obcí zejména v pohraničí a velkou měrou i v Praze. Život Viktora Feuerlichta odráží dějiny podkarpatoruských Židů. Poté co musel opustit svůj domov, nabývá jeho postavení v komunistickém Československu významu, neboť kde jinde mohl uplatnit své znalosti a zkušenosti více než zde, kde ho bylo nejvíce potřeba. Věda si svého poslání jako duchovního na pražské židovské obci, zůstal zde navzdory svému slibu otci, že bude žít v Izraeli a stesku po synech, kteří dnes žijí v Austrálii. Nebyl ale sám, a i když už všichni, které jsem zmínila, a desítky dalších již zemřeli, zanechali v českých a moravských obcích přinejmenším povědomí o existenci živého judaismu, na nějž je možné s úctou navazovat.

Abstrakt

Diplomová práce *Židé z Podkarpatské Rusi v poválečném Československu* se zabývá vlivem podkarpatoruských Židů v Československu po druhé světové válce v židovských obcích. Práce se zaměřuje na přínos východních Židů, kteří pomáhali obnovovat zdecimované české a moravské židovské obce po druhé světové válce.

Hlavní jádro práce spočívá v biografích konkrétních Židů původem z Podkarpatské Rusi, ale i ze Slovenska. Na příkladu života kantora Staronové synagogy Viktora Feurlichtovi se odrážejí jejich dějiny. V neposlední řadě se také zabývá společnými rysy v těchto životopisech, sleduje jejich náboženské vzdělání v chederu a ješivách, díky kterému pak dávali náboženské zázemí zdecimovaným židovským obcím.

Klíčová slova

Židé, Podkarpatská Rus, druhá světová válka, osvobození, repatriace, adaptace, občinství, kantor, Československo, Staronová synagoga.

Summary

The thesis *Jews from Carpathian Ruthenia in post – war Czechoslovakia* deals with the influence of Carpathian Jews in Czechoslovakia after the Second World War in Jewish communities. The work focuses on the contribution of Eastern Jews who helped to restore the decimated Czech and Moravian Jewish communities after World War II.

It also presents biographies of Jews from Subcarpathian Russia, but also from Slovakia. The example of the life of the cantor of the Old-New Synagogue, Viktor Feurlicht, reflects their history. The work seeks common features in these biographies, traces their religious education in cheder and yeshivahs, thanks to which they gave religious background to decimated Jewish communities.

Keywords

Jews, Carpathian Ruthenia, World War II, liberation, repatriation, adaptation, Czechoslovakia, Old-New Synagogue, cantor.

6. Literatura

BROD, Petr. *Židé v poválečném Československu*. In: *Židé v novodobých dějinách: Soubor přednášek na FF UK*, Uspořádal Václav Veber. Karolinum. Praha 1997.

CAHOVÁ, Ivana, Erik GILK a Martin LUKÁŠ, ed. *Tobě zahynouti nedám...: česká časopisecká šoa povídka 1945-1989*. Praha: Akropolis, 2017. ISBN 978-80-7470-158-0, s. 307-316.

CRHOVÁ, Marie. *Politické strany a politika židovské menšiny*. In: *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861-1938*. Brno: Doplněk, 2005.

ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918-1938*, Praha-Litomyšl 2005.

ČAPKOVÁ, Kateřina. *Chasid učitelem náboženství v Praze*. Praha: Federace židovských obcí v ČR, 2001, in: *Židovská ročenka*, sv. 5761, č. 2000-2001, s. 159-167.

ČAPKOVÁ, Kateřina. *Židovská náboženská komunita v českých zemích mezi válkami*. Studie. 2007, s. 60.

DVOŘÁK, Jan a Adam HRADILEK. *Židé v Gulagu: sovětské pracovní a zajatecké tábory za druhé světové války ve vzpomínkách židovských uprchlíků z Československa*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2017. ISBN 9788087912935.

FEDER, Richard. *Život a odkaz (Life and Legacy)*. Praha: ÚCN, t. TISK4. Přerov, 1973, s. 213.

FEDOROVÍČ, Tomáš. KAISER, Vladimír. *Historie židovské komunity v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Město Ústí nad Labem, 2005. 123 s. [Vydáno u příležitosti odhalení Pomníku obětem holocaustu v Ústí nad Labem] ISBN:80-86646-12-2

FIALOVÁ-FÜRSTOVÁ, Ingeborg. *Dějiny německé židovské literatury do roku 1914*. 1. vyd. V Olomouci: Univerzita Palackého, 2013. 127 s. ISBN 978-80-244-3470-4 Kapitola Pražská německá literatura, s. 108.

FIALOVÁ-FÜRSTOVÁ, Ingeborg. *Expresionismus: několik kapitol o německém, rakouském a pražském německém literárním expresionismu*. Kapitola Příspěvek pražské německé literatury k literárnímu expresionismu, s. 56.

FISCHL, Viktor. *Bratři Langrové*. Praha: Federace židovských obcí v ČR, 1993, in: *Židovská ročenka*, sv. 5753, č. 1992-1993, s. 211-216.

FOUSKOVÁ, Veronika. *Židovská liturgická hudba: Rodina Neufeldových*. Olomouc 2010. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta. Katedra muzikologie. Vedoucí práce: PhDr. Jiří Kopecký, Ph.D.

FRANKL, Michal a kolektiv autorů. *Naši nebo cizí? Židé v českém 20. století*, sv. 1, Velké a malé dějiny. Vyd. 1. Praha: Židovské muzeum v Praze – Institut Tereziánské iniciativy, 2013. 416 s. [Ve společné kartonové krabici (34 x 30 x 11 cm); Terminologický slovník] ISBN:978-80-87366-28-8

- FRIŠTENSKÁ ŠTARKOVÁ, Hana. *Každému jeho Izrael*. Praha: Euromedia Group, 2019. ISBN 978-80-7617-882-3.
- HANKOVÁ, Monika, *Kapitoly z poválečných dějin židovské komunity v Čechách a na Moravě (1945-1956)*, Diplomová práce, FF UK, Praha 2006.
- ILTIS, Rudolf, Josef BOR a František GOTTLIEB. *Richard Feder: život a odkaz*. Ústřední církevní nakladatelství, Praha 1973.
- JELINEK, Yeshahayu A. *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku ve 20. storočí*. Vydavateľstvo Jána Mlynarika. Praha 2009.
- JELÍNEK, Yeshayahu Andrej. *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus and Muchachevo 1848-1948*. Columbia University Press, New York 2007.
- KADLEC, Jaroslav. *Poválečné dějiny ŽNO v Teplicích*. Bakalářská práce (Filozofická fakulta MU). Brno 2007.
- KIEVAL, Hilel J. *Formování českého židovstva: národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870-1918*. Praha: Paseka, 2011. ISBN 978-80-7432-174-0.
- KLENOVSKÝ, Jaroslav; PAPOUŠEK, Miroslav. *Židovská obec v Olomouci: Historie, osobnosti, památky*. Olomouc: Židovská obec v Olomouci, 1998. ISBN 80-238-2121-0.
- KREJČOVÁ, Helena – *K některým problémům židovské menšiny a českého antisemitismu po roce 1945*. In: *Židé v české a polské občanské společnosti* / Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1999 s. 65-77.
- KREJČOVÁ, Helena. *Židovská očekávání a zklamání po roce 1945*, in: *Češi a Němci: Ztracené dějiny?*, Praha 1997.
- KRESTAN, Jiri, Alexandra BLODIGOVA a Jaroslav BUBENIK. *Zidovske spolky v ceskych zemich v letech 1918-1948*. Praha: Sefer, 2001. ISBN 8085924277.
- KULKA, Erich. *Židé v Československé Svobodově armádě*. Naše vojsko. Praha 1990. ISBN: 80-206-0068.
- LANGER, Jiří, PĚKNÝ, Tomáš, ed. *Devět bran: Chasidů tajemství*. Praha: Sefer, 1996. Edice prózy (Sefer). ISBN 80-85924-11-0.
- MAGOSCI, Paul Robert. *Židé na Podkarpatsku. Stručný přehled*. Užhorod. Nakladatelství Padjaka. 2005.
- MAGOSCI, Paul Robert. *The Shaping of a National Identity. Subkarpatian Rus 1848-1948*. Harvard University Press, Cambridge, 1978.
- MARKOVIČ, Jakub. *Rozinky a mandle: výběr z jidiš povídek*. Praha: Odeon, 1968.
- MLYNÁRIK, Ján. *Dějiny Židů na Slovensku*. Praha 2005
- MUNKOVÁ, Michaela. *Židovské instituce a statní správa v letech 1945 – 1956*, Rigorozní práce, FF UK, Katedra pomocných věd historických a archivního studia. Praha 2008.
- PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. 2. přeprac. a rozš. vyd. Sefer. Praha 2001. ISBN 80-85924-33-1.

- PĚKNÝ, Tomáš. *Jiří Langer*. Praha: Federace židovských obcí v ČR, 1993, in: Židovská ročenka, sv. 5753, č. 1992-1993, s. 224-239.
- RUTOVÁ, Radana. *Židé v poválečném Československu*. Diplomová práce. FF UK, Praha 2011.
- RYCHLÍK, Jan a Magdaléna RYCHLÍKOVÁ. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Praha: Vyšehrad, 2016. ISBN 9788074295560.
- SEDLÁK, Petr. *Postoj a přístup k Židům v českých zemích po druhé světové válce*, Disertační práce, FF MU, Brno 2008.
- SEDLÁK, Petr. *Poté. Postoj a přístup k Židům v českých zemích po druhé světové válce*, Disertační práce (FF MU), Brno 2008.
- SEDLICKÁ, Magdalena. *Není přítel jako přítel. Židé v národním státě Čechů a Slováků, 1945–1948*. Disertační práce. Ústav českých dějin. Praha 2018.
- SEIDLOVÁ, Veronika. *Předmluva editora*. In: *Zapomenutý hlas pražské Jeruzalémské synagogy. Kantor Ladislav Blum. Osobní nahrávky z let 1978-1983*. Židovské muzeum v Praze. 2008.
- SCHOLEM, Gershom. *Hlavní proudy židovské mystiky*. Argo, 2017, s. 460-463. ISBN: 978-80-2430-9.
- SLÁDEK, Pavel. *Raši (1040–1105). Vznik biblického komentáře ve frankoporýnských židovských centrech*, s. 14-20. Praha 2012. Academia. ISBN 978-80-200-2031-4.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Židé v Českých zemích po šoa: Identita poraněné paměti = Jews in the Czech lands after the Shoah: the identity of the wounded memory*. Bratislava: Marenčin PT, 2016. ISBN 9788081148422.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. *Židé v Českých zemích po šoa: Identita poraněné paměti = Jews in the Czech lands after the Shoah: the identity of the wounded memory*. Bratislava: Marenčin PT, 2016.
- STACH, Reiner. *Kafka*. Přeložil Michael PŮČEK. Praha: Argo, 2017. ISBN 978-80-257-2347-0.
- ŠMOK, Martin. *Labyrintem normalizace – židovská obec jako zrcadlo většinové společnosti*. Židovské muzeum. Praha 2017. ISBN 978-80-87366-53-0.
- ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Ze slovenštiny přeložil: OTTOMANSKÝ, Miroslav. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007. 318 s., ISBN:978-80-7106-754-2
- UDI, Sarah. *Vzpomínky*. In: *Zidovska rocenka 2019/2020*. Federace židovských obcí. 2019. ISBN 978-80-87453-20-9.
- VACULÍK, Jaroslav. *Židé z Podkarpatské Rusi jako optanti pro československé státní občanství v letech 1945-1947*. Akce Nisko v historii. Ostrava: FF Ostravské univerzity, 1996. ISBN 80-7042-422-2.

VANĚK, Miroslav. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004. 175 s. Hlasy minulosti, sv. 1. ISBN 80-7285-045-8.

VINCENZ, Stanislaw. *Setkání s chasidy*. Židovská ročenka 2010/2011, s.5-24.

VINŠ, Petr Jan. *Řeč o jazyce jidiš. Franz Kafka*. (Překlad projevu, který byl proslovený 18. února 1912 v sále Židovské radnice v Praze), in: Maskil. Ročník 17, prosinec 2017.

WEHLE, Kurt. *The Jews in Bohemia and Moravia 1945-1948*, in: *The Jews of Czechoslovakia*, Vol III, New York-Philadelphia 1984.

WODZINSKI, Marcin. *Úvod*. In: SOUKUP, Daniel. BUXBAUM, Jindřich. *Sedmero požehnání*. Grada, Praha 2020. ISBN: 978-80-271-1011-7.

YEGAR, Moshe. *Československo, sionismus, Izrael: historie vzájemných vztahů*. Přeložil Eva ADAMOVÁ, Petr SLÁMA. Praha: Victoria Publishing, 1997. ISBN 80-7219-002-4.

Prameny

Židovské muzeum v Praze

Archiv Židovského muzea v Praze

- Fond Židovská náboženská obec Olomouc po roce 1945
- Fond Židovská náboženská obec Ostrava po roce 1945
- Fond Židovská náboženská obec Plzeň po roce 1945
- Fond Židovská náboženská obec Praha po roce 1945
- Fond Židovská náboženská obec Ústí nad Labem po roce 1945
- Fond Rada židovských náboženských obcí (1946-1990)

Archiv Oddělení pro dějiny šoa

- Sběrka Rozhovory s pamětníky šoa

Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation

Archivní knihy Židovské obce Teplice

- Zápisy výborových schůzí (1950–1952)

Archiv Paměti národa

Dobový tisk

Jüdische Zeitung [online]. Dostupné z: <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de>

Rozvoj. Praha: Viktor Teytz [online]. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/zmp/>

Selbstwehr. Praha: Selbstwehr. ISSN 1801-0024 [online]. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/zmp/>

Večer: lidový deník. Praha: Rolnická tiskárna, 1917-1919.

Věstník židovské náboženské obce v Praze.

Roš Chodeš.

Maskil.

Chajejnu.

Elektronické zdroje:

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Dostupné z:

<https://yivoencyclopedia.org/>

Portál Holocaust.cz. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/>

SLÁDEK, Pavel. *Rád jsem se dožil téhle Prahy*. Rozhovor s americkým historikem Hillelem J. Kievelem | Holocaust. *Holocaust* [online]. Dostupné z:

<https://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2010/listopad-2/rad-jsem-se-dozil-tehle-prahy/>

Harry Farkas (1947). *Redirecting to https://www.pametnaroda.cz/cs* [online]. Copyright © 2008 [cit. 04.08.2020]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/en/farkas-harry-1947>

BALAJKA, Petr. Rabín Farkaš usiloval o obnovu židovského života v době totality. [online]. 7.10.2012, [cit.01.06.2020]. Dostupné z: <https://temata.rozhlas.cz>

Oral History Interview Guidelines vydaný v United States Holocaust Memorial Museum ve Washingtonu. Dostupné z: <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20121003-oral-history-interview-guide.pdf>

Obecní stránky ŽOL [cit. 04.08.2020]. Dostupné z: <http://www.kehila-liberec.cz/Soucasnost.aspx>

Proces s „protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského“ | Paměť národa. *Redirecting to https://www.pametnaroda.cz/cs* [online]. Copyright © 2008 [cit. 17.07.2020]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/magazin/stalo-se/proces-s-protistatnim-spikleneckym-centrem-rudolfa-slanskeho>

